

Nr 1–2 2019

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Innehåll

PETER BERGLUND: Blodveien	1
CHRISTER NORDLUND & SVERKER SÖRLIN: Frängsmyr från Sjöbotten	44
SIV REHN: "Vi kunna inte lita på trupperna!"	62
RECENSIONER	102
VERKSAMHETSBERÄTTELSE	105
KALLELSE TILL ÅRSMÖTE	108
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	109

PETER BERGLUND

Blodveien

Om flykten till Sverige från de tyska
arbetslägren i Nordnorge under andra
världskriget med tyngdpunkt på lägret i
Botn utanför Rognan

”Angst har store øyne”
(Petar Krasulja)

Två kilometer nordöst om nordnorska Rognan kan man på E6:an lägga märke till ett stort rött kors på den nästan lodräta fjällväggen på höger sida. Korset markerar den plats där jugoslaven Milos Banjać sköts till döds under ett flyktförsök mot den svenska gränsen från ett tyskt arbetsläger i Botn utanför Rognan den 14 juli 1943. För att hedra den döde och för att händelsen inte skulle glömmas målade Banjaćs bror ett kors med den avlidnes blod på fjällväggen. Allt sedan dess har korsets röda färg regelbundet förstärkts av lokalbefolkningen. Detta är också förklaringen till varför denna vägsträckning har getts namnet *Blodveien*.

Ända sedan jag fick kännedom om flyktingströmmarna från Rognan till Arjeplog under andra världskriget i Einar Wallquists böcker *Möte med granne* (1943) och *Väster om väg* (1945) har jag känt en dragning dit. Tillsammans med några vänner från Arvidsjaur i Norrbotten reste jag sommaren 2018

till Rognan med målet att besöka platser som hänger ihop med Blodveiens historia. För mig var det ett efterlängtat projekt som äntligen gick i uppfyllelse.

Dagens Rognan är ett mindre samhälle med 2 500 invånare vid Saltfjordens inlopp omgivet av flera fjällmassiv. I centrum finns några affärer och restauranger som är glest befolkade denna soliga julidag. För att få en inblick i Blodveiens historia besökte vi först Blodveimuseet beläget på det gemytliga friluftsområdet Saltdals bygdetun. Museet grundades 1985 och har öppet från slutet av juni till slutet av augusti. Utställningen är upplagd kring teman som kretsar kring fångar, läger, flykt och lägrens upphörande vid krigsslutet. I fokus står det tyska arbetsläger som existerade i Botn utanför Rognan 1942–1945.

I Norge fanns över 500 tyska fångläger under krigsåren, och bara i Saltdalen uppfördes 18, där lägret i Rognan var det största. Antalet fångar som samtidigt befann sig i Saltdalen uppgick till ca 9 500, vilket var dubbelt så många som ortsbefolkningen. Totalt var ca 30 000 fångar internerade i nordnorska läger från juli 1942 till maj 1945.¹ Lägren etablerades året efter att Tyskland ockuperat Norge 1940 i syfte att bygga den s.k. Atlantvallen, en försvarslinje som i det av Tyskland ockuperade Europa var tänkt att sträcka sig från Biscaya-bukten i söder till Sovjetunionen i norr. Mer konkret handlade det om att uppföra befästningar och att förstärka infrastrukturen genom att bygga ett omfattande väg- och järnvägsnät för att underlätta transporter i Nordnorge (av bl.a. militära trupper, järnmalm och gods) med målet att förverkliga drömmen om Atlantvallen. För det behövdes en stor

¹ Odd Storteig, *Krigsfangenes historie*, Bodø 2006, s. 3ff.

mängd arbetskraft. Lösningen blev att använda sig av politiska motståndsmän och andra som tillfångatogs efter att Tyskland förklarat krig mot Sovjetunionen och lagt Balkan under sig.

Fångarna

Fångarna i Saltdalen kom främst från Sovjetunionen, Jugoslavien och Polen och det är jugoslaverna som står i centrum i den här artikeln. Historikern Tomislav Dulić har i ett arbete från 2011 visat att de flesta av dem var serber, närmare bestämt 2 239, medan 1 055 kom från Bosnien-Hercegovina och 926 från Kroatien.² Den serbiska dominansen bland fångarna förklarar varför man i Norge ofta har benämnt lägren med det tveksamma uttrycket *serberleire*, 'serbläger'. Merparten av de jugoslaviska fångarna var 18–30 år gamla, men åldern varierade från 13 ända upp till 70. Tyskarna rangordnade de olika nationaliteterna med serberna längst ned, medan kroater och bosnier hade något högre status.

De jugoslaviska fångarna transporterades från Balkan till Norge i fyra omgångar från juni 1942 till september 1943. Enligt Dulić bestod de till största delen av "kommunister eller deras sympatisörer", grupper som Naziyskland uppfattade som politiska motståndare och därför valde att bestraffa.³ Tidigare forskning har genomgående benämnt de jugoslaviska fångarna som *partisaner*. Uttrycket hänger ihop med den jugoslaviska

² Tomislav Dulić, "De plågade oss som om de ville döda oss'. Jugoslaviska fångar i Norge under andra världskriget i ljuset av nytt källmaterial" i *Historisk tidskrift* 131:4, 2011, s. 754.

³ *Ibid*, s. 753.

gerillarörelse, vars deltagare kallades just *partisaner* och som stöddes av den kommunistiske ledaren Josip Broz Tito.

En som är kritisk till benämningen *partisaner* är statsvetaren och filosofen Gorana Ognjenović. Det var även vanligt att de jugoslaviska fångarna själva kallade sig *partisaner*, något som enligt henne främst skedde vid återvändandet till Jugoslavien efter det tyska nederlaget. Den jugoslaviska staten befann sig vid denna tidpunkt i ett maktskifte där Petar II beordrade alla s.k. četniker (rojalistiska nationalister) att lämna befälhavaren Dražo Mihajlović till förmån för Titos kommunistiska partisaner. Många var helt enkelt rädda för Titos nyfunna väg mot makten och han utlovade även amnesti till alla s.k. femtekolonnare, dit de jugoslaviska fångarna räknades.⁴ Att benämna sig *partisan* kan därför också ses som ett taktiskt val som ökade möjligheterna att leva ett normalt liv i hemlandet efter krigets slut.

Det bör dock framhållas att det verkligen förekom många partisaner bland de jugoslaviska fångarna. I såväl Cveja Jovanovićs *Flukt till friheten* (1985), Reidar Hirstis *Partisanen* (1990) och Ostoja Kovačevićs *En times frihet* (1959) framkommer detta med all önskvärd tydlighet. Många av dem hade på ett mycket aktivt sätt medverkat i partisanernas motståndskamp mot Tyskland, t.ex. med olika typer av sabotage och deltagande i regelrätta strider.

⁴ Gorana Ognjenović & Jasna Jozelić (red.), *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition, I. Tito's Yugoslavia, Stories Untold*, Oslo 2016, s. 215.

Lägren

De jugoslaviskt dominerade lägren i Nordnorge var inledningsvis fem till antalet. Det nordligaste låg i Karasjok, ca 20 mil norr om Narvik, och ersattes redan i december 1942 av det i Osen nära Eisfjord. Något längre söderut låg Beisfjord, vid Narvik, och en bit österut lägret i Bjørnefjell och sydöst om det låg Korgen och Botnlägret i Rognan. Det var vanligt att fångarna flyttades mellan de olika lägren, och i fallet med lägret i Rognan flyttades en grupp fångar till Potthus vid Vensmoen 1943 eller 1944. Senare flyttades fångarna i Nordnorge till ännu fler läger än dem som här har nämnts.

Förhållandena i de nordnorska lägren var fruktansvärda, vilket inte minst gällde det i Rognan. Lägerområdet började uppföras våren 1942 och bestod av två stora baracklängor utan grund med dålig isolering där taken släppte igenom snö under vintern. Fångarna låg i fyra- och femvåningssängar med en smal gång i mitten. Kring längorna fanns byggnader för vakterna och befälen, en sjukstuga, magasin, kök, toalett samt två övervakningstorn placerade i var sin ände av området som inhägnades av ett tre meter högt taggrådsstängsel. Lägret togs i drift den 25 juli 1942 då 463 fångar anlände till Rognan.

Fångarna fick usel mat bestående av vattmig potatissoppa och bröd och arbetade upp till 14 timmar om dagen. Man utrustades med undermåliga arbetsredskap, eländiga kläder och saknade möjligheter att sköta sin hygien. Kallbad genomfördes vintertid för att avlägsna löss eller som bestraffning med följderna att många insjuknade och dog. Sjukstugan var ofta överfull och i grannlägret i Korgen löste man problemet genom att föra ut de sjukaste och skjuta dem.

Bara under 1942 avrättades 150 fångar med den metoden i Korgen. Av de drygt 2 000 jugoslaviska fångar som kom till Nordnorge i mitten av 1942 var 2/3 inte i livet sommaren därpå.⁵

Undernäring var en starkt bidragande orsak till att många fångar avled. Eftersom matransonerna var ytterst snålt tilltagna stillades hungern genom att dricka stora mängder vatten. Det ledde till att många drabbades av hungerödem och diarréer med följderna att vuxna män kunde väga så litet som 35–40 kilo. Jugoslaven Q. Q. har efter kriget omtalat hur matransonerna i Botnlagret kunde se ut:

Vi var 4, ja ofte 5 mann på 1 brød – 50 mann på 0,5 kg margarin – 100 mann på 1 kg pølser, og hver på 0,5 liter suppe daglig. I førstningen gikk det, men etter et par måneder begynner folk å sulte.⁶

Detta ledde även till psykiska problem som bl.a. tog sig uttryck i infantilitet, känslomässig avtrubbning (*avstum-pethet*) och egoism. Även fångar som till en början visat stor hänsyn mot andra hamnade till slut i ett stadium där man utan att tveka stal en brödbit från en undernärd fånge som hittats medvetlös.

Arbetet med att färdigställa Blodveiensträckningen mellan Saltnes och Saksenvik som vid slutförandet kom att kallas *Riksvei 50* – var indelat i sex byggplatser (*baustellen*) med lika många arbetslag, där civila norrmän ledde arbetet.

⁵ Nils Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire. En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i 'serberleirene' i Nord-Norge i 1942–43*, Oslo 2010, s. 58f.

⁶ Christie 2010, s. 55.

Övergripande ansvar hade Oslobaserade Einsatzgruppe Wiking inom tyska Organisation Todt. Ostoja Kovačević berättar i *En times frihet* att hans uppgift vid vägarbetet till en början var att borra hål för bergsprängningen medan sprängningen sköttes av norrmännen. Med stor ansträngning bars stenarna bort och vid lastning av de tyngsta användes en primitiv handvinsch. Mindre stenar användes som fyllnads-material. Den som miste krafterna av trötthet eller hunger riskerade att misshandlas av vakterna. Fångarna hade lunch-paus utan mat, och vid arbetsdagens slut tvingades man bära tunga stenar på tillbakavägen till lägret, tänkta att användas till en utbyggnad av området. Under marschen befallde vakterna att fångarna skulle sjunga. En av sångerna löd så här (i norsk översättning):

Bak geværer og bajonetter
med vaktene rundt,
skrider langsomt vår avdeling
gjennom en norsk egn.

Mange tunge skritt gjenlyder
mot den norske sten,
hei, o hoi!

Skritt gjenlyder på Blodveien.
hei, o hoi.⁷

Andra fångar arbetade i skogen i särskilda vedkolonner och fällde träd med avsikten att t.ex. bygga baracker i lägret eller för att huggas till ved för användning vid matlagning. Då inget vatten fanns på lägerområdet var ett annat tungt arbete

⁷ Ostoja Kovačević, *En times frihet*, Oslo 1959, s. 126.

att bära vatten från en bäck i skogen med hjälp av hinkar. Vattnet användes framför allt vid matlagning i köket och det som blev över för att diska eller tvätta sig med. Några arbetade även med metallarbeten i lägrets smedja. Den som inte längre klarade det tunga vägarbetet kunde skickas till den s.k. dödskolonnen där man utförde lättare sysslor innan man kunde återuppta vägarbetet.

Bild 1. Lägerområdet i Botn utanför Rognan. Foto: Ingard Marcussen.
Källa: Odd Storteig, *Krigsfangenes historie*, Bodø 2006.

Ett särskilt allvarligt problem var den hårda behandling fångarna fick av vakterna. Grov misshandel och nyckfulla bestraffningar var vardagsmat och slutade i många fall med att fångarna avled. Det ökända lägret i Rognan intog här en särställning. Lägerchefen Fritz Kiefer misshandlade ofta fångarna med en spikförsedd hammare fäst på ett långt träskaff och många blev ihjälslagna med den metoden.

Minsta förseelse resulterade i 25 slag. Rena massavrättningar förekom också. Lägervakten Gustav Gudmundsen berättar i ett vittnesmål efter kriget hur man vid ett tillfälle kallade fram 77 fångar och ställde dem vid kanten av en öppen grav. De kallades fram 10 åt gången och en tysk vakt gick runt och sköt dem i nacken med en pistol. Norska vakter hjälpte sedan till att kasta ned kropparna i graven fastän många fortfarande var vid liv.⁸ En liknande massavrättning omfattande 50 fångar genomfördes i Rognan vintern 1943.⁹

Att norska vakter deltog i den grymma behandlingen av fångarna är fortfarande ett känsligt ämne i Norge. Den jugoslaviska exilregeringen nämner i en rapport från 30 november 1942 "att några unga Hirdmän och en liten grupp tyskar vaktar dessa fångar. Hirdmännen är lika hjärtlösa som Tyskarna. Den värste av dem heter N.N. och bor i Rognan".¹⁰ Många hävdar dessutom att de norska vakterna var mer våldsbenägna än de tyska. Detta finns dokumenterat från flera källor, bl.a. i vittnesmål av fångarna Dervis Imamović och Nikola Rokić.¹¹

Totalt arbetade 363 norska vakter i de nordnorska lägren 1942–1943. Organisatoriskt ingick man i den s.k. Hirdvaktsbataljonen och blev från 1941 underställda tyskt SS-

⁸ Pia Benedicte Rolien, *Forskjellsbehandling av jugoslaviske fanger? Norske fangevokteres oppfattelse av nasjonalitet og bruken av vold mot jugoslaviske fanger i tyske fangeleirer i Nord-Norge 1942–1943*, Magisteroppgave i historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo 2015, s. 53. Jfr vittnesmål av Dragan Babić, s. 59.

⁹ Storteig 2006, s. 7.

¹⁰ Dulić 2011, s. 765.

¹¹ Rolien 2015, s. 35, 83ff. Jfr Christie, s. 53.

kommando och tyska krigslagar. Sociologen och kriminologen Nils Christie har visat att många tillhörde det pronazistiska partiet Nasjonal samling under ledning av Vidkun Quisling och därför hade ideologiska motiv att ta värvning i Hirdvaktbataljonen. Vid utbildningen av tyskarna överfördes den nazistiska uppfattningen att människor med slavisk bakgrund var lägre stående än andra. Det sistnämnda framkom även när de norska vakterna förhöordes efter kriget. En hävdade att "fangene var en gruppe med en rekke mindreverdige egenskaper i en mellomtilstand mellom dyr og menneske" medan en annan gick ännu längre och ansåg att de var "dyr i menneskeskikkelser".¹² En tredje gjorde gällande att "største delen hadde ikke noe til felles med oss. De var helt forskjellige fra oss og vår kultur".¹³ Dessa djupt fördomsfulla synsätt bidrog till att jugoslaverna i högre grad blev misshandlade eller dödade i lägren. Ett flertal av de norska vakterna dömdes också till långa fängelsestraff efter kriget för misshandel och mord. I Nils Christies undersökning framgår att dödligt våld närmast uppmuntrades av den tyska lägerledningen: "Vi kjenner intet tilfelle hvor drap av fanger førte till reprimande eller straff fra tyskerne. Derimot kjenner vi en rekke tilfelle hvor drap førte til spesielle utmerkelser og ros".¹⁴ Vid flyktförsök var regeln att vakterna omedelbart skulle skjuta för att döda.

Det bör dock påpekas att den undersökta gruppen av norska vakter inte utgjorde ett genomsnitt av den norska befolkningen. Nästan 40 % hade ett kriminellt förflutet.

¹² Christie 2010, s. 123.

¹³ Ibid, s. 119.

¹⁴ Ibid, s. 90.

Många var också påfallande unga och den grupp som stod för de flesta våldshandlingarna i lägren och visade stor brist på inlevelse i fångarnas situation hade en genomsnittsålder på 24,8 år. Av dessa var 20 personer bara i åldern 16–20 år.

Man kan fråga sig varför man behandlade fångarna så illa. Tanken var ju att man genom hårt kroppsarbete skulle bidra till färdigställandet av ett omfattande väg- och järnvägsbygge. Den viktigaste orsaken var troligen att fångarna inledningsvis inte hade status som krigsfångar. Hade man haft det skulle man ha åtnjutit skydd enligt Genèvekonventionen. I stället verkar man endast ha sett fångarna som ett "material", dvs. politiska meningsmotståndare och brottslingar, som kunde behandlas hur som helst och bytas ut i takt med att dödstalen steg. Mot den bakgrunden framstår följande slutsats av Tomislav Dulić som helt rimlig: "Således kan man konstatera att de partisaner som hamnade i Norge var att betrakta som 'levande döda' eftersom de ursprungligen inte var tänkta att överleva fångenskapen".¹⁵ Dulić stöder sig på tysk dokumentation där det framgår att de jugoslaviska partisanerna (och andra rebellgrupper) inte ansågs vara krigsfångar, utan vanliga kriminella. Därför fanns det med Dulićs ordval "inget formellt folkrättsligt hinder mot att döda dem eller tvinga dem att arbeta till döds".¹⁶ Den omständigheten förklarar också det höga dödstalet bland de jugoslaviska fångarna, över 60 % i genomsnitt, jämfört med 13 % bland ryssar och 5 % bland polacker.¹⁷ Av de totalt 2 547 fångar som fördes till de

¹⁵ Dulić 2011, s. 752f.

¹⁶ Ibid, s. 755f.

¹⁷ Ibid, s. 756.

specifikt nordnorska lägren 1942–1943 avled inte mindre än 1 747, dvs. 69 %. Det är en siffra som är högre än i koncentrationslägren i Tyskland.¹⁸

En förändring till det bättre inträffade i april 1943 efter att Tyskland lidit nederlag i Stalingrad och även i Nordafrika vid el-Alamein. Då togs alla tyska fångläger i Norge som dittills hade styrts av SS över av tyska Wehrmacht, dvs. den vanliga tyska krigsmakten. I och med det fick samtliga fångar status som krigsfångar. Ytterligare en förbättring skedde när Röda korset fick inflytande över situationen i januari 1944. TBC-sjuka fångar flyttades, och användning av mediciner och sjukvårdsinstrument blev tillåtna. Tidigare utfördes t.ex. amputationer och dränering av varbölder med gevärsbajonetter. Röda korset skickade också regelbundet paket till fångarna innehållande tvål, kex, choklad, tandborste och cigaretter.

Flykten till Sverige

Ragnar Ulstein berättar i *Svensketrafikken* (1977) att man efter krigsslutet hittade små stenhus på flera ställen i fjällvärlden, både på norsk och svensk sida. De var byggda av flyktingar som försökt skydda sig mot oväder och kyla. Man fann också skelett av dem som hade mist livet av svält och kyla. I en torvkåta vid Staloluokta, ca 30 km öster om gränsen vid Fauske kommun, hittade en grupp svenska samer liken av några ryska flyktingar. De hade försökt att värma upp kåtan med allt man hittat i den stränga kylan men dukat under i de

¹⁸ Christie 2010, s. 58.

mycket svåra förhållandena. Den som överlevde längst hade ätit av sina döda kamrater.¹⁹

Från de nordnorska lägren var det ca 2 500 fångar som försökte rymma under åren 1942–1945. Av dem var det endast drygt 300 som lyckades ta sig över gränsen till Sverige. Det rörde sig om 200 ryssar, ca 90 jugoslaver och 30 polacker.²⁰ De som misslyckades omkom under flykten eller infångades och fördes tillbaka till lägren, där många avrättades. Som Ragnar Ulstein poängterar var det utan tvekan krigsflyktingarna som upplevde den mest brutala och blodiga flyktingtrafiken i Norge under ockupationen.²¹

De flesta av de över 50 000 människor som flydde från Norge till Sverige under andra världskriget var annars norrmän. Flyktingströmmarna inleddes på allvar under det kaos som utbröt när Tyskland anföll Norge i april 1940. Efter att Tyskland skärpt kontrollen i landet, infört censur och en rad förordningar började en ny ström av norska flyktingar söka sig i riktning mot den svenska gränsen. Sent på hösten 1941 ökade strömmen igen och ett viktigt datum i detta sammanhang är den 26 september. Då införde den tyska ockupationsmakten en förordning som bl.a. innebar att dödsstraff kunde utdömas för den som försökte fly ur landet. I december 1942 ökade flyktingtrafiken ytterligare efter att Gestapo slagit till mot de norska judarna. Ca 700 judar fördes till koncentrationsläger i Tyskland, medan 900–1 000 lyckades fly till Sverige.

¹⁹ Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken, III. Flyktingar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*, Oslo 1977, s. 253.

²⁰ Cveja Jovanović, *Flukt till friheten. Fra nazi-dødsleire i Norge*, Oslo 1985, s. 25.

²¹ Ulstein 1977, s. 7.

För tusentals norska motståndsmän blev flykten det enda sättet att undkomma med livet i behåll. Som en konsekvens växte en rad *eksportsentraler* fram med bas i Oslo. De viktigaste var Milorg (underjordisk militärorganisation och väpnad motståndsrörelse), Sivorg (motståndsrörelsens/Hjemmefrontens civila del), underrättelsetjänsten XU och det norska kommunistpartiets eksportsentral. På grund av risken för upptäckt tvingades många av dem som arbetade i dem att själv rymma när Gestapo fick upp ögonen för dem. "Det illegale Norge skifter stadig personale", som Ulstein uttrycker saken.²² I vissa perioder utfärdades därför fler falska pass än polisens äkta.²³

Under hela den tyska ockupationen 1940–1945 användes ett stort antal flyktvägar för att nå den svenska gränsen. I fallet med Nordnorge har Ragnar Ulstein identifierat 54 sådana *fluktruter* belägna mellan Røros och Kautokeino. Av dem låg 30 i området från Bodø och norrut, inklusive dem som passerade Botnlägret i Saltdalen. De viktigaste flyktvägarna med direkt betydelse för de nordnorska lägren utgick från Alta, Tromsø, Narvik, Fauske, Tysfjord, Botn och Rognan. Väl över på den svenska sidan avslutades de främst i Karesuando, Kiruna, Jokkmokk, Tärnaby och Arjeplog. En stor del av flyktvägarna sköttes av Milorg, Sivorg och XU, men merparten drevs av lokala hjälpare eller av motståndsmän från olika grupper.

²² Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken, I. Flyktningar til Sverige 1940–43*, Oslo 1974, s. 11.

²³ *Ibid*, s. 12.

Ragnar Ulsteins drygt tusensidiga trebandsverk *Svenske-trafikken* (1974, 1975, 1977) är en ovärderlig källa till kunskap och en forskningsinsats utöver det vanliga. Han träffade över 3 000 människor som hade erfarenheter av flyktingarbetet under krigsåren i Norge och genomförde över 700 intervjuer, vilka tillsammans med brev, dagböcker, rapporter och telegram ligger till grund för hans pionjärbete. Boksviten har dock svaghet i att den nästan uteslutande beskriver flyktingtrafiken ur ett norskt perspektiv och även när han tar upp de utländska krigsfångarnas flykt ligger fokus främst på de norrmän som då hjälpte till. Ulstein var själv motståndsmän och hade flytt till England i krigets inledning. Där fick han militär utbildning av britterna och kom att tillhöra Kompani Linge. Han skickades sedan till det ockuperade Norge för att bedriva underrättelseverksamhet och utföra sabotage.²⁴

Lotsarna: Peder Båtskar

Av de lokala hjälparna var lotsarna mest betydelsefulla. Det gällde speciellt för krigsflyktingarna från lägren i Saltdalen som var tvingade att improvisera då någon verklig planering inte var möjlig. Ragnar Ulstein inskräper kraftfullt lotsarnas betydelse och de uppoffringar man gjorde:

²⁴ I Norge torde den mest kände personen ur Kompani Linge vara Jan Baalsrud. Två filmer har skildrat hans strapatsrika flykt från Nordnorge till Sverige efter ett misslyckat sabotage mot tyskarna. Den första var *Ni Liv* (1957) och den andra *Den 12. mann* (2017).

Mange betalte dyrt. Dei var i stort selskap, i fare og fengsel, i flyktingleir eller framføre geværmunningar. Framleis er dei i stort selskap dei som ennå betaler med dårlig helse.²⁵

Den viktigaste lotsen i Nordnorge under andra världskriget var Peder Båtskar. Han bodde sydost om Rognan och hette egentligen Peder Nathanael Karlsen. Han var född i närheten av Arjeplog 1883 och som ung flyttade han med familjen till Norge och bosatte sig på Båtskar i Saltdalen. Anledningen till flytten var de dåliga tiderna som rådde i Sverige i slutet av 1880-talet och den bättre tillgången på fisk i Norge. Nästan hela sitt liv bodde han på fjället och levde på vad naturen hade att erbjuda. Människorna i Saltdalen uppfattade honom som ett original och han var lätt att känna igen då han var enögd, tandlös och gick klädd i trasor och bar en sliten hatt på huvudet. Tidigt fick han rykte om att vare den lots dit den som tänkte fly kunde vända sig. "Send han til Båtskar!", blev något av ett talesätt på orten.²⁶ Efter att främst ha lotsat norska flyktingar till den svenska gränsen då kriget bröt ut 1940 kom han även att hjälpa många av de krigsflyktingar som senare anlände till de nordnorska lägren.

²⁵ Ulstein 1977, s. 8.

²⁶ Ibid, s. 168.

Bild 2. Den viktigaste lotsen i Nordnorge var Peder Båtskar som hjälpte hundratals flyktingar att nå den svenska gränsen. Källa: *Rana Blad* 4/12 2018.

Thormod Naess (motståndsmann från Saltdalen) hävdar att ingen i Saltdal loste så många till friheten som Peder Båtskar. Han loste både russere og jugoslaver som hadde greid å rømme. Han loste også mange andre. Hvor mange han loste til sammen, vet man selvsagt ikke, men at det dreier seg om hundrevis, er sikkert.²⁷

²⁷ Jovanović 1985, s. 199.

Dessvärre arresterades han av tyskarna under det sista krigsåret och sändes först till Bodø och sedan till Grini. När kriget var slut glömdes han bort och tvingades leva på "fattigkassa". Han tvångsflyttades från sitt hem p.g.a. ålder och sjukdom och placerades på ett ålderdomshem i Rognan. Efter att vid upprepade tillfällen ha rymt därifrån hittades han död under ett träd i oktober 1960. Han blev 77 år gammal.²⁸

"Røm om du kan"

För fångarna i de nordnorska lägren var tanken på att fly hela tiden närvarande. Trots alla risker, svårigheter och faror som väntade var det många som aldrig tvekade. "Den allmänna regeln var: Røm om du kan".²⁹ Orden är Cveja Jovanovićs, som satt fängslad i fem av de nordnorska lägen, och när man tar del av de flyktberättelser han har samlat i sitt outhärliga verk *Flukt til friheten*, ett praktexempel på s.k. vittneslitteratur, kan man också tillägga: "Ta tillfället i akt". I och med att fångarna var under ständig bevakning var ögonblickets ingivelse oftast viktigast.

²⁸ Andra betydelsefulla lotsar i Nordnorge var Vilhelm Aronsen och Reidar Bredesen i Junkerdalen, bröderna Harald och Karl Ingebrigtsen i Saltdalen, gruvarbetaren och skidåkaren Trygve Edin i området kring Sulitjelma och Kåre Berg i Saltdalen. Berg korsade gränsen 85 gånger med flyktingar från Norge, Ryssland, Polen och Jugoslavien.

²⁹ Jovanović 1985, s. 40.

Vad gäller lägret i Botn utanför Rognan finns en rad tillvägagångssätt för att fly dokumenterade. De flesta skedde på dagtid under arbetspassen utanför det inhägnade lägerområdet. Många arbetade i skogen och passade på att fly när uppmärksamheten hos vakterna brast, medan andra rymde under återmarschen till lägret vid arbetsdagens slut. Ett mer originellt tillvägagångssätt användes av jugoslaverna Aleksander Oirić och Hristivoje Lukić i Botnlägret. Vid flykten bländade man tornvakterna genom att i ett obehagligt ögonblick vända lägrets strålkastare mot dem. Därefter försvann man i mörkret mot friheten. Det hände också att fångarna hade så god kontakt med vissa vakter att de såg mellan fingrarna och lät flykten ske. Detta var dock mycket ovanligt. Ibland användes även våld, vilket kunde ske genom att en fysiskt stark fånge höll fast en av vakterna eller att man slog vakten medvetlös med ett tillhygge. Det var emellertid av yttersta vikt att man inte dödade vakterna då detta ovillkorligen ledde till skoningslösa bestraffningar av de kvarvarande fångarna. Ökänt är den vedergällning som verkställdes efter ett flyktförsök i Korgen den 17 juli 1942 efter att en tysk vakt avlidit.³⁰ Då avrättades totalt 411 fångar under de två följande dagarna i Korgen, Osen, Beisfjord, Botn, Bergen och Karasjok.³¹

³⁰ Denna händelse förekommer även i den norsk-jugoslaviska filmen *Blodveien (Krvavi put)* från 1955.

³¹ Jovanović 1985, s. 41.

Ett misslyckat och ett lyckat flyktförsök

Den förste som försökte fly från Botnlägret var jugoslaven Tihomir Pantović. Det skedde den 14 december 1942 då tyska SS alltså ansvarade för driften av lägret. Vid arbetsdagens slut gömde sig Pantović i en avloppskanal och när vakterna lämnat förflyttade han sig till lägrets smedja. Tanken var att han skulle fly under natten men han somnade av utmattning och flykten uteblev. Efter att vakterna hittat honom på morgonen bröt man armarna på honom och han hängdes sedan tillsammans med Valentin Kozomarnik, som påstods ha hjälpt honom.³² För de flesta slutade flyktförsöken tragiskt, och grov misshandel eller avrättning var vad som väntade efter infångandet. De som lyckades var vanligtvis unga, hade varit en kortare tid i lägret och hade efter omständigheterna god fysik.

Till dem som lyckades hörde de två jugoslaverna Jovan Cekić och Boško Pažin. De träffades redan i Nišlägret i Jugoslavien innan man transporterades till Norge och Rognan. Flyktplaner hade övervägts hela tiden och tillfället uppstod den 23 juni 1943. Man tillhörde en grupp som arbetade i skogen mellan Botn och Rognan och den aktuella dagen högg man furuträd. När man bar bort grenarna man kapat och kastat dem i en fjällklyfta slängde man träskorna, som fångarna i Botnlägret bar, och sprang barfota iväg:

³² Jovanović 1985, s. 96f.

Vi tok oss oppover et fjell så fort som mulig – vekk fra leiren. På en topp stoppet vi for å hvile litt og orientere oss etter sola og etter landemerker i naturen omkring oss – fjelltoppene, Rognan, elva [...] Vi speidet og lyttet. Vi hørte ingenting farlig. Kanskje vaktene ennå ikke hadde lagt merke til at vi var forsvunnet? Kanskje, men vi måtte videre, vi måtte fortsette oppover fjellet, gjennom skogen, sørøver og siden sørøstover.³³

Efter att ha övernattat i en ladugård fortsatte man till byn Børå, där man fick hjälp och mat av Maria Karlsen och hennes man Hildor Karlsen. Den senare erbjöd sig att lotsa dem till den svenska gränsen. På vägen kom man till en jordkåta där man träffade en enögd man klädd i trasor, dvs. Peder Båtskar. När han såg att fångarna hade såriga fötter och gick barfota gav han dem varsitt par samiska näbbstövlar (*komager*) att gå i. Trots att han precis hade återvänt från ett lotsupdrag erbjöd han sig omgående att föra dem till Balvatn nära den svenska gränsen. Väl där gick Cekić och Pažin dessvärre omgående i fel riktning och kom till gården Storengen i Evenesdal. Där bodde Elen och Bjarne Ingvaldsen, vilka hjälpte många flyktingar under krigsåren. Bjarne Ingvaldsen lotsade dem vidare ända till den svenska gränsen, men även om man var inne på svensk mark gick man återigen fel. Från en bergstopp fick man till slut syn på en stor insjö (troligen Mavasjaure) och tog sikte på en vit barack. I den hämtade man krafter i 2–3 dagar och därifrån fördes man till sjukhuset i Arjeplog, där man skrevs in i sjukhusets journal den 9 juli 1943.³⁴

³³ Jovanović 1985, s. 205.

³⁴ Ibid, s. 208.

Serberhytta

Beredvilligheten bland den norska befolkningen att hjälpa dem som flydde mot den svenska gränsen, ibland kallad *Strasse Schweden* av flyktingarna, under den tyska ockupationen var beundransvärd. När flyktingströmmen ökade under 1942–1943 uppstod emellertid problem. Bortsett från de stora risker som flykthjälpen innebar var det fysiskt mycket krävande och det gick åt stora mängder mat för att stilla hungern hos de flyende. Bara i området kring Fosenshalvøya i Trøndelag passerade 30 flyktingar innan januari månads utgång 1943 och 40 innan våren. Många av flyktingarna stannade flera dagar på gårdarna och ibland flera veckor. Det kunde i vissa fall röra sig upp till 5 månader. Redan i december 1942 blev situationen akut i och med att resurserna började sina på allvar. Som Kåre Nesset – en av de viktigaste personerna vad gäller flyktinghjälp från de nordnorska lägren – har framhållit förde ”rømming fra leiren i stor stil med seg et helt kompleks av problemer”. Detta hindrade inte på något sätt att man fortsatte att hjälpa dem som flydde. Den handlingskraftige Nesset tog snabbt fram fyra förslag för att förbättra situationen:

1. Flyktinge må bort fra gårdene. 2. De må ikke sendes vidare, men holdes i dekning til våren når snøen er borte. 3. Den eneste løsning må være å bygge et pensjonat for flyktinger oppe i fjellet. Vi må bygge en hytte som ligger godt skjult, men den bør ikke ligge i større avstand fra veien enn at det blir et overkommelig arbeid å få fram forsyninger. 4. De må organiseres en ekspedisjon som fører jugoslavene trygt fram til Sverige.³⁵

³⁵ Jovanović 1985, s. 168.

Efter att Nettet organiserat ett möte med godsägarna (framför allt från Rødsjö) och tre av de jugoslaviska flyktingarna – där alla lovade att hjälpa till – beslutades att bygga *pensjonatet* i en väl dold fjällklyfta på Rødsjøheia. Material som spik, takpapp och verktyg samt matleveranser, filter och sängkläder införskaffades lokalt (en del stals från tyskarna) och i hemlighet. Hyttan byggdes på endast tre dagar av alla de yngre männen från Rødsjøgårdene tillsammans med tre av de jugoslaviska flyktingarna. De flesta hade vana av skogsarbete och deltog i arbetet med stor glädje och iver.³⁶

Flyktingarna flyttade in i stugan (kallad *serberhytta*) den 6 mars 1943. Petar Petković tillverkade en *gusle*, ett ensträngat serbiskt nationalinstrument, för att högtidliggöra ögonblicket. Till både strängen och stråken användes hästtagel, vilket ger ett skarpt och dramatiskt ljud. Instrumentet användes för att ackompanjera serbiska folksånger och annan muntligt traderad verskonst från Serbien.

Ett allvarligt problem uppstod i den nybyggda stugan i början av april 1943. Då anlände en av de s.k. falska flyktingar (provokatörer) som tyskarna använde sig av för att söka reda på fångar som hade flytt. De kunde vara norrmän eller fångar av olika nationaliteter som sympatiserade med Tyskland eller som hade värvats eller tvingats att utföra den här typen av svekfulla handlingar. Att ställa sig på tyskarnas sida kunde ge kortsiktiga fördelar, men den som upptäcktes gick det ofta illa för. Så skedde också med den falske

³⁶ De som deltog i arbetet var Hjalmar Rødsjøseter, Martin Enebak, Daniel Rødsjø, Jon Rødsjø, Karl Rødsjø, Arne K. Rødsjø, Magne Rødsjø, Ole K. Rødsjø, Albert K. Rødsjø, Petter Rødsjø, Alfred Rødsjø, Jon A. Rødsjø, Arnt Rødsjø, Petar Petković, Vidoje Jovanović och Miladin Jovanović, se Jovanović, s. 170.

flyktingen Dragutin Lazić. Han påstod att han hade lyckats fly, något fångarna i serberhytta misstrodde då man kände till honom sedan tidigare. Man vet inte exakt vad som hände med Lazić, men han likviderades med största sannolikhet. Incidenten påskyndade flykten till Sverige för de övriga som var tänkt att sättas i verket på våren när snösmältningen hade satt in. Efter att man passerat den svenska gränsen våren 1943 kördes man i en bil från Röda korset till Mattmar utanför Östersund.³⁷

Ostoja Kovačević och Miroljub Bisenić

I *En times frihet* av Ostoja Kovačević ägnas ett helt kapitel åt flykten från lägret i Botn. Kovačević hade sin hantverkskicklighet att tacka för att han lyckades fly. Hans talang upptäcktes snabbt av tyskarna och han tillverkade bl.a. cigarettetuier med "motiver fra Botn eller en seilbåt på fjorden".³⁸ Liknande arbeten av andra fångar från Botn-lägret finns bevarade än i dag och kan beskådas på Blodveimuseet i Rognan.

Kovačević tillhörde till en början en av de byggplatser som arbetade med att färdigställa Blodveien men förflyttades till smedgruppen tack vare sin händighet. Där kom han att återse Miroljub Bisenić, vilken han lärde känna i ett tyskt läger i jugoslaviska Zemun. Kovačević invigde Bisenić i sina flyktplaner, och i efterhand har han berättat hur kompromisslöst – och en aning heroiskt – man såg på saken:

³⁷ Jovanović 1985, s. 180.

³⁸ Kovačević 1959, s. 134.

”Hvis vi klarte det, kunne vi leve som frie menn. Hvis ikke, kom vi til å dø, men som frie menn. Vi var villige til å betale hele livet for en times frihet”.³⁹ Kovačević hamnade på god fot med vakter och befäl i lägret, och när julen 1943 närmade sig var det många som ville att han skulle göra något fint träarbete att ge bort i julklapp. Det gjorde att han kunde ta sig vissa friheter, och några dagar senare förstörde han en kompressor med flit. I kraft av det förtroende han byggt upp fick han och Bisenić tillåtelse att gå till ett maskinhus för att reparera en del i maskinen. I stället för att gå in i huset gick de till baksidan och flydde i samma ögonblick. De sprang med full kraft ”nedover en skråning, sprang over noen gjerdere og fortsatte over mark og eng”.⁴⁰

Sent på kvällen nådde de två jugoslaverna ett hus där det lyste i fönstren. Det ägdes av Karl Jonsson med familj, och de berättade att en tysk patrull nyligen hade varit där och sökt efter dem. De fick de blöta kläderna torkade, erhöill en karta som visade vägen till en stuga på fjället och en *stor pakk* med mat gjordes i ordning. Följande tre saker är stående inslag i de flyktberättelser som finns dokumenterade: torkning eller skifte av kläder, överlämnandet av en karta och tilldelningen av proviant. Det visar också på den starka medkänsla och djupa förståelse för den situation som de flyende befann sig i. ”Vi måtte redde mennesker”, är en formulering av lotsen Adolf Hansen som träffsäkert fångar denna uppoffrande hållning.⁴¹

³⁹ Kovačević 1959, s. 140.

⁴⁰ Ibid, s. 149.

⁴¹ Jovanović 1985, s. 210.

Klockan tre på natten fortsatte flykten med sonen Ottar som lots, och dagen efter nådde man fjällstugan, där Kovačević och Bisenić övernattade. Mitt i natten väcktes de oväntat av Ottar Jonsson och hans vän Johan Sjøvold. Tyskarna hade intensifierat jakten och de gav sig omedelbart iväg på juldagen 1943. Efter att ha sökt skydd från en våldsam snöstorm nådde de en höjd nära den svenska gränsen. Därifrån tog de sikte på den stora insjön Mavajaure, vars is under vintern var stark nog att gå på. Inte långt därifrån låg samebyn Mavas, den första byn på den svenska sidan. Dit kom de två jugoslaverna i slutet av december 1943.

På samefamiljen Stegos gård erbjöds man hjälp i form av både mat och husrum under de kommande dagarna. På gården bodde tre generationer Stego där den yngsta var en gränspolis i 45-årsåldern som bodde med sin jämnåriga fru. Kovačević berättar:

gamle bestefar satt hele dagen ved komfyren og røkte pipe, mens hans åtti år gamle sønn kastet gevaæret over skulderen hver morgen, tok på sig skiene og dro ut på vidda hvor han hadde rensdyrflokken sin. Om kvelden kom han tilbake, ofte med flere ryper hengende på en snor rundt halsen. Da fikk vi alltid velsmakende retter, og den gamle samene så fornøyd på oss mens vi spiste.⁴²

När Kovačević och Bisenić först anlände till Mavas hade ett postbud skickats till närmaste postkontor 60 km bort, där det även fanns telefon. Budet meddelade *myndighetene* (troligen i Arjeplog) att två flyktingar hade kommit till Mavas. Efter ca

⁴² Kovačević 1959, s. 165.

en vecka hämtades de två jugoslaverna (samt två polacker som anslöt senare) med flyg och anlande på natten den 10 januari 1944 till ett dimhöljt och 35-gradigt kallt Arjeplog. Trots den sena timmen var det många som mötte dem på flygplatsen. Kovačević spekulerar i att det kanske berodde på att en lokaltidning hade varslat om deras ankomst i en artikel med rubriken "En flyktning-tragedie". Detta bör man dock sätta ett frågetecken vid, dels eftersom jugoslavernas flykt slutade lyckligt, dels – och än viktigare – eftersom flyktningmottagning var en normal företeelse i Arjeplog under dessa år. Direkt man steg ur planet fick man visa id-handlingar för en civilpolis. Det enda Kovačević hade var en metallplatta han fått i det österrikiska lägret Krems med inskriften "Stalag XII B. Nr 76275".⁴³ På fråga om detta var den enda handlingen han hade svarade han jakande med tillägget: "Det var alt, tyskarne har resten".⁴⁴ Polismannen tackade då för sig och gick sin väg. Därefter kördes Kovačević och Bisenić till sjukhuset i Arjeplog. Dagen efter fick man tillbaka id-handlingarna efter ett besök på polisstationen och erhöll även ett dokument som tillät dem att resa till Enköping.

Ankomsten till Arjeplog

På sjukhuset i Arjeplog sattes alla nyanlända fångar omgående i karantän. Detta eftersom flera allvarliga sjukdomar förekom i lägren, bl.a. tyfus, dysenteri och ett allvarligt

⁴³ Kovačević 1959, s. 169.

⁴⁴ Ibid.

utbrott av tropisk malaria i Rognan. Sedan utfördes en medicinsk undersökning följt av ett noggrant bad. Man fick nya kläder, ofta av Röda korset, och de gamla steriliserades genom upphettning i en desinfektionsugn. Många hade allvarliga förfrysningar, och amputering av tår och andra delar av fötterna var vanligt förekommande. I Arjeplog utfördes de operativa ingreppen av medicine doktor Einar Wallquist. Omfattande uppgifter fördes in i patienternas sjukjournaler. Dit hörde namn, hemvist, förloppet under fångtiden, färdvägen därifrån samt deras hälsotillstånd. Sjukjournalerna torde vara en guldgruva för den som vill fördjupa sig i ämnet. Ett trevligt och lättsamt nöje som regelmässigt ordnades var "en liten fest" som hölls för de nyligen inskrivna patienterna.

Einar Wallquist har i sitt grovt underskattade och missförstådda författarskap även litterärt behandlat flykt-
ingströmmarna från Nordnorge till Arjeplog i en handfull noveller. Särskilt berörande är ett avsnitt ur "De kom över gränsen" ur *Väster om väg*, som skildrar jugoslaven Svetozar-Cvijo Brdars flykt från lägret i Botn och ankomsten till sjukhuset i Arjeplog. Han hamnade i ett slutet och nästintill katatoniskt tillstånd och var oerhört svår att få kontakt med. Därtill var han kroppsligen utmärglad med ett insjunket ansikte och med huden klistrad över benknotorna på kroppen.

Under flykten från Rognan hittades Brdar av en same nära Mavasjaure till synes livlös och med ansiktet tryckt mot en tuva. Han skakade av frossbrytningar orsakade av malaria och tittade tillbaka mot samnen med en glasartad och stel blick. Han misstrodde alla som ville hjälpa honom, inklusive den samefamilj som tog hand om honom och de

Röda korsflygare som hämtade honom i Mavas. Det enda hans blick uttryckte var ångest och fruktan. Det som saknades var tillit till den grupp människor som försökte hjälpa honom.

Men medan Wallquist stod vid badkarskanten på sjukhuset i Arjeplog och tittade på den utmärglade Brdar såg han att något hände med honom:

Han kramar karets kanter, så knogarna vitnar, han sätter sig upp. Hans ögon vidgas, de lyser, det kommer glans i dem, de ler, han talar, han skrattar, hans vita tänder glimmar. Över hans ansikte kommer ett stort lugn, dragen mjuknar, det lossnar inom honom, en man i helvetets fas mötte plötsligt stormande lycka – att åter vara en vanlig människa utan vånda och hets.⁴⁵

I Cveja Jovanovićs *Flukt til friheten* berättar Brdar med egna ord om flykten och hur hans misstro till slut upphörde efter ankomsten till Arjeplog:

Først etter at de hadde ført meg inn i sykehuset og i baderommet og sykepleierskene hadde badet meg, kledd på meg ren skjorte og underbukse – først da forstod jeg at jeg var i Sverige, i friheten. Jeg tenkte: "Dersom de hadde tatt meg til fange igjen og ville skyte meg – hvorfor skulle de da bade meg?"⁴⁶

⁴⁵ Einar Wallquist, *Väster om väg*, Stockholm 1945, s. 74f.

⁴⁶ Jovanović 1985, s. 234.

Brudar återvann visserligen till slut den tillit han så när hade förlorat helt och hållet. För det krävdes att samtliga människor i hans omgivning under relativt lång tid enbart visade upp sig från sin goda sida. Att återfå tilliten var dock inte alla förunnat. Ragnar Ulstein omtalar i *Svensketrafikken* att även efter tyskarnas nederlag och uttåg från Norge var det många som fortsatte att fly till skogs eller över gränsen till Sverige. "Dei trodde ikkje på den nye tid", som han korthugget och träffande formulerar saken.⁴⁷

Hjälparna

Den humanitära och vårdande insats som Einar Wallquist och den kvinnliga personalen på Arjeplogs sjukhus⁴⁸ utförde är enastående och för det fick man även en utmärkelse av den norske kungen efter kriget. De som hjälpte krigsflyktingarna från Nordnorge var dock betydligt fler än så. Lotsarna med Peder Båtskar i spetsen var som nämnts den kanske allra viktigaste gruppen i detta avseende. Utan deras lokal-känedom i fjällvärlden hade många flyktingar aldrig klarat sig. Vintern 1942–1943 var också den kallaste på många år med temperaturer ned mot 52 minusgrader och fullskaliga snöstormar kunde inträffa i juli månad. Mer än berömvärda är också alla de vanliga norrmän som tog emot flyktingarna i sina hem och gav dem mat och husrum under deras väg mot den svenska gränsen trots de risker det innebar. *Gode*

⁴⁷ Ulstein 1977, s. 359.

⁴⁸ På sjukhuset togs uppskattningsvis tusentals krigsflyktingar från minst 17 länder emot, se Einar Wallquist, s. 48.

nordmenn, var en benämning flyktingarna gärna använde.⁴⁹ Samerna, både norska och svenska, bör nämnas särskilt. Trots att man, som Ragnar Ulstein har påpekat, behandlades genuint föraktfullt, för att inte säga rasistiskt, av många svenskar och norrmän tvekade man aldrig att hjälpa den strida ström av utmärglade och illa klädda flyktingar som kom i deras väg. Bland enskilda personer förtjänar Olga Raattamaa, ibland kallad *Kejsarinnan från Kummavuopio*, ett eget omnämnande. Tillsammans med sin man tog hon emot ett oräkneligt antal flyktingar från 1940 och framåt på sin gård i Kummavuopio, 30 km från Treriksroset. Även hon tilldelades en medalj av Norges kung Håkon VII.⁵⁰ Julie Johansen, kallad *Jugoslavenes mor* och även *Den serbiske mor*, fick en liknande utmärkelse av den jugoslaviske presidenten Tito efter kriget. Hon bodde 150 meter från lägret i Botn och lade dagligen ut mat och andra förnödenheter till fångarna.⁵¹ Lyftas fram bör även Anna Eliassen från Vassbotnfjell. Trots att två av hennes tre söner hade skickats till koncentrationslägret Sachsenhausen för att ha hjälpt ryska flyktingar tvekade hon inte att låta den kvarvarande sonen lotsa jugoslaven Milorad Miladinović till Sverige.⁵² Bland organisationer intar Röda korset en särställning. Både de matpaket man skickade till lägerfångarna i Nordnorge och de sjuktransporter man utförde, både med flyg och bil, har med all säkerhet både förbättrat och räddat många liv. Viktiga insatser gjordes även av Svenska lottakåren, Bilkår-

⁴⁹ Se t.ex. Jovanović 1985, s. 33.

⁵⁰ Lena Lindgren, *Arvidsjaurs kommun under andra världskriget. Berättelser från beredskapsåren 1939–1945*, Älvsbyn 2013, s. 41f.

⁵¹ Storteig 2006, s. 13.

⁵² Jovanović 1985, s. 340.

isterna (SKBR), Norska nationalhjälpens svenska kommitté och Svenska Norgehjälpen (bestående av ett trettiotal organisationer, däribland KF, SAF och Industriförbundet).

Efter flykten

De jugoslaviska flyktingarna från Nordnorge kunde efter utskrivningen från sjukhusen som regel gå en ljus framtid till mötes och de flesta återvände till sitt hemland. Många valde att anmäla sig på den jugoslaviska ambassaden i Stockholm, och om man räknar med samtliga läger i Norge där det fanns jugoslaviska fångar rörde det sig om ett 90-tal.⁵³ Där fick man lämna en redogörelse om tillfångatagandet i hemlandet, transporten genom Tyskland och vistelsen i Norge. Ambassadpersonalen visade särskilt intresse för de krigsförbrytelser som eventuellt hade begåtts. Enligt Tomislav Dulić bottnade det i att västmakterna samtidigt var i färd med att samla information för det som senare blev krigsförbrytartribunalen i Nürnberg.⁵⁴

Av de fångar som satt i de nordnorska lägren är det belagt att Zivora Pirić och Ivan Šuman från lägret i Korgen själva fick åka och anmäla sig på den jugoslaviska legationen i Stockholm.⁵⁵ Enligt ett brev från den jugoslaviska legationen till Socialstyrelsen från oktober 1943 framgår att Petar Stojanović, vilken flydde från Botnlägret och skrevs in på sjukhuset i Arjeplog den 25 september 1943, skulle förflyttas

⁵³ Dulić 2011, s. 750f.

⁵⁴ Ibid, s. 751.

⁵⁵ Ibid, s. 766.

till Karolinska sjukhuset för behandling av malaria.⁵⁶ Petar Petković, en av dem som byggde serberhytta och ursprungligen flydde från Falstadlägret utanför Trondheim, åkte först till Stockholm och träffade där lägerkamraterna Nikola Poptosić och Vladoje Jovanović. I ett brev till den jugoslaviska ambassaden från januari 1944 framgår att Petković fortsatt till Falköping där det gått mindre bra för honom: "En viss Petar Petković går här i Falköping, utan existens, han har ikke kläder på kroppen, ikke skor, utslitta, hvad vil ni gøre med ham?"⁵⁷ Ambassaden svarade att Petković fått 350 kronor, men att man beslutat dra in summan då man ansåg att han som fullt frisk borde klara sitt uppehälle genom att hitta ett arbete. Vad som sedan hände honom är okänt, men man vet att han besökte Nordnorge i slutet av 1960-talet.⁵⁸

Bättre gick det för den driftige Blagoje Marinković. Efter att ha skrivits ut från sjukhuset i Arjeplog reste han till Stockholm och tog in på ett pensionat på Holländargatan. Två veckor senare begav han sig till Uppsala, där det fanns en större grupp jugoslaver som hade rymt från lägren i Norge. Han började arbeta som sjuksköterska vid Universitetssjukhuset och därefter som alltiallo på en restaurang. Han inledde även en romans med restaurangägarens dotter och engagerade sig politiskt i en radikal jugoslavisk förening kallad *Slobodna Jugoslavia*, 'Fritt Jugoslavien'. Föreningen var en republikansk och revolutionär organisation som stödde Titos kommunistiska folkbefrielseörelse och motarbetade den jugoslaviska exilregeringen i London.

⁵⁶ Dulić 2011, s. 756.

⁵⁷ Ibid, s. 768.

⁵⁸ Jovanović 1985, s. 225.

Sommaren 1943 lämnade Marinković Sverige via Trelleborg på en specialchartrad färja med tusentalet andra jugoslaver. De utgjorde merparten av dem som hade överlevt interneringen i de tyska lägren i Norge.⁵⁹

Bland jugoslaverna som flydde från Norge finns det bara belägg för att en person placerades i ett av de många läger som den svenska staten inrättade under krigsåren. Den berörde var Radovan Dimović som flydde från Korgenlägret och i samband med det även dödade en tysk vakt. Det var dock inte därför han placerades på Långmora slutna förläggning i augusti 1942, även om incidenten gav upphov till vissa politiska förvecklingar eftersom han riskerade att utlämnas till det ockuperade Norge. Vad skälet till interneringen var är oklart, men Dulić hävdar något kryptiskt att det fanns fog för beslutet och hänvisar till en av Socialstyrelsen instiftad kungörelse gällande tillsyn över utläningar.⁶⁰

Långmora – det läger där Radovan Dimović placerades i – var ett av 14 slutna läger som upprättades i Sverige med start i mars 1940. Tillkomsten av lägren motiverades med den hotande situationen i omvärlden, och i dem placerades utläningar som Socialstyrelsen ansåg vara säkerhetsrisker. Frihetsberövandet behövde inte motiveras och kunde inte överklagas. Tobias Berglund och Niclas Sennerteg hävdar i ett arbete från 2008 att det framför allt var politiska skäl som var orsaken till interneringarna: "Allt som kunde väcka Tredje rikets missnöje måste minimeras och elimineras", som

⁵⁹ Reidar Hirsti, *Partisanen*, Oslo 1990, s. 131.

⁶⁰ Dulić 2011, s. 763.

man uttrycker saken och syftar på den undfallenhet Sverige visade gentemot Nazityskland fram till 1943.⁶¹

I de slutna lägren placerades till en början även en del norska och danska flyktingar, företrädesvis motståndsmän, vilket i än högre grad gäller de öppna läger som togs i drift i april 1940. I de sistnämnda gavs flyktingarna uppehälle i väntan på att slussas ut i samhället och de flesta fick under tiden ägna sig åt skogsarbete. Enligt Berglund och Sennerteg var syftet också att hålla flyktingarna under uppsikt så att s.k. opålitliga element, ofta kommunister, kunde upptäckas och flyttas till de slutna lägren. Vilka som var intagna i de slutna lägren skiftade kraftigt karaktär under krigsåren. Från att huvudsakligen ha rört sig om motståndare till Hitler-tyskland handlade det mot slutet av kriget framför allt om nazister, samarbetsmän och personer som tidigare hade varit i tysk tjänst. Berglund och Sennerteg hävdar att det som mest satt närmare 1 500 utlänningar inspärrade på en och samma gång i de slutna lägren och sammanlagt kan uppskattningsvis 3 000 människor ha suttit internerade i den här lägertypen i Sverige.⁶²

Svenska statens officiella benämning på dessa läger var alltså *slutna läger*. Berglund och Sennerteg har dock valt att kalla dem för *koncentrationsläger*, något man fått utstå kritik för.⁶³ Även om författarna utför en omfattande begreppsutredning och sätter in koncentrationslägren i ett historiskt

⁶¹ Tobias Berglund & Niclas Sennerteg, *Svenska koncentrationsläger i tredje rikets skugga*, Stockholm 2008, s. 67.

⁶² Berglund & Sennerteg 2008, s. 8. I Västerbotten existerade slutna läger i Kusfors och Sörby under åren 1944–1945.

⁶³ Klas Åmark, rec. av Tobias Berglund & Niclas Sennerteg i *Historisk tidskrift* 129:4, 2009, s. 776–778.

perspektiv, som sträcker sig längre tillbaka än de tyska, så är benämningen inte rättvisande för de svenska förhållandena. Förvisso berövades flyktingarna i de slutna lägren många av sina fri- och rättigheter, men det finns inget exempel på att någon skulle ha svultit, torterats och än mindre avrättats. Däremot kan det mycket väl vara korrekt att kalla de nordnorska lägren som drevs av Nazityskland, där 69 % av fångarna miste livet, för just *koncentrationsläger*, något som t.ex. Ragnar Ulstein gör.⁶⁴ Det gäller särskilt perioden juni 1942 till april 1943 då SS var ansvariga för driften av lägren. Det bör dock framhållas att de systematiska avrättningar med industriella metoder som förekom i förintelselägren Treblinka, Sobibór, Belzec, Majdanek, Chelmno och Auschwitz, och som nästan uteslutande drabbade judar, inte användes i de nordnorska motsvarigheterna. Därför bör Nils Christies argumentation för att de nordnorska lägren var just förintelseläger (*tilintetgjørelseleire*) avvisas. Tomislav Dulić använder för sin del *arbetsläger* respektive *krigsfånge- och tvångsarbetsläger* som en samlingsbeteckning för samtliga nordnorska läger under andra världskriget.⁶⁵ Det kan också tilläggas att tyska SS själva använder uttrycket *Konzentrations-Lager-Gefangene* i ett dokument tillhörande det tyska militärarkivet i Freiburg och som berör lägret i Karasjok.⁶⁶ I det redovisas dessutom öppet att av totalt 374 fångar som fördes till Karasjok i juli 1942 avled 263 redan under de första 5 månaderna, varav 140 blev skjutna och 123 dog av sjukdom eller svält. De överlevande flyttades till lägret i Osen i januari 1943. Trots dessa

⁶⁴ Ulstein 1974, s. 11.

⁶⁵ Dulić 2011, s. 746.

⁶⁶ Jovanović 1985, s. 128.

obestridliga faktum har jag valt att använda det mindre kontroversiella begreppet *arbetsläger* i föreliggande artikel.

Utöver de öppna och slutna lägren i Sverige under krigsåren fanns det även flera andra former av läger. Förutom särskilda mottagningsläger för de flyktingar som tilläts passera gränsen rörde det sig bl.a. om militära interneringsläger för utländska militärer, exempelvis allierade bombplansbesättningar som tvingats nödlända, arbetskompanier för svenska kommunister vars huvudsyfte var att förhindra kommunistisk infiltration och agitation i väpnade förband samt utländska legationers läger. Till de sistnämnda hörde bl.a. den sovjetiska legationens särskilda "ryssläger". De upprättades bl.a. i Baggå, Baggbron och Krampen i Västmanland, Aborrtjärn i Dalarna och i Storvreta utanför Uppsala. Dessa tvångsevakuerades av sovjetiska myndigheter i oktober 1944 och internerna deporterades till Sovjetunionen.⁶⁷ Utöver detta fanns t.ex. även Statens utlänningskommissions utlänningsläger för finska och baltiska flyktingar under åren 1944–1945 och Civilförsvarets förläggningar för finska och baltiska flyktingar.⁶⁸

⁶⁷ Berglund & Sennerteg 2008, s. 43.

⁶⁸ Carl Göran Andræ, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944*, Uppsala 2004, s. 166ff. Tre andra arbeten som behandlar flyktingströmmarna till Sverige under andra världskriget är Lars Hansson, *Vid gränsen. Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945*, Göteborg 2018; Mikael Byström, *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*, Lund 2012; Mikael Byström & Pär Frohnert (red.), *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, Lund 2013.

Den sovjetiska legationens läger är ett sorgkapitel i svensk historia. Bland dem som med den svenska statens tysta bifall deporterades till Sovjetunionen fanns många av de ca 200 ryska fångar som flytt till Sverige från just de nordnorska arbetslägren. Några gömde sig emellertid medan andra lyckades fly och dessa fick stanna i Sverige.⁶⁹ Merparten av de 84 000 ryssar som satt fängslade i Norge under kriget fraktades annars sjövägen till Sovjetunionen, bl.a. från järnvägs kajen i Rognan i juli 1945.⁷⁰

Epilog. På den jugoslaviska kyrkogården i Botn

13 juli 2018

Ett stenkast från Blodveien (dagens E6) utanför Rognan ligger den jugoslaviska kyrkogården. Den uppfördes efter krigsslutet då de tyska trupperna tvingades lämna Norge. Cirka 2 000 jugoslaviska krigsfångar från de nordnorska arbetslägren ligger där begravda.

⁶⁹ Ulstein 1977, s. 319.

⁷⁰ För uppgiften 84 000 sovjetiska krigsfångar, se Marianne Neerland Soleim, "Repatrieringen av sovjetiske krigsfanger fra Norge" i Lars Westerlund (red.), *Sotavangit ja internoidut. Prisoners of War and Internees*, Helsingfors 2008, s. 515. Med stöd i rysk arkivforskning av V. N. Zemskov visar Neerland Soleim att det var en minoritet av de återvändande krigsfångarna som på nytt placerades i arbetsläger i Sovjetunionen. Motsatsen har ofta hävdats. Dock bör det framhållas att av de totalt 4,2 miljoner civila och militärer som repatrierades blev 6,5 % placerade i NKVD:s *spesialavdelinger* och 14 % i militära *arbeidsbataljoner*.

Tillsammans med mina vänner från Arvidsjaur besökte jag kyrkogården en eftermiddag i juli 2018 i samband med vår resa till Rognan. Den enligt uppgift tidigare så vanskötta kyrkogården visade nu upp sig från sin vackraste sida i sommarljustet. En låg stenmur omslöt en minutiöst välansad gräsmatta där gravsten efter gravsten placerats liggande i nivå med marken. Endast betten från de många bromsarna störde den närmast idylliska känslan. När man läser inskrifterna på gravstenarna slås man av hur unga de avlidna var. De flesta är bara 18–23 år gamla. Antalet gravstenar är naturligtvis inte tillräckliga för alla, och det finns också en särskild gravsten för de 572 fångar som ingen vet namnet på. Förutom ett centralt placerat monument på det uppskattningsvis 2 500 kvadratmeter stora området som hedrar minnet av alla de jugoslaver som dog i lägren finns vid utgången en vädertåligt tillverkad bok med svarta pärmar där samtliga kända namn på de döda finns nedtecknade. De jugoslaviskt klingande namnen avtecknar sig med skarp svärta på sida efter sida. Det är både trösterikt och förskräckligt att ta del av detta dokument berättande om vad människan är kapabel till. Med den insikten lämnade jag kyrkogården och fortsatte ut i sommarens omslutande värme och till mina vänners sällskap.

20 april 1957

På våren 1957 återvände Ostoja Kovačević till Saltdalen och Rognan. Drömmen om "en timmes frihet" hade utsträckts till 14 år. Han återsåg några norska vänner, bl.a. Johan Sjøvold som hjälpte honom att fly julen 1943. På kvällen prome-

nerade sällskapet till den jugoslaviska kyrkogården där hans döda kamrater ligger begravda. Vägen man gick på är alltså Blodveien som Kovačević själv var med om att bygga. När man nådde den gamla lägerplatsen i Botn upptäckte han till sin bestörtning att den förvandlats till en tysk kyrkogård. Väl inne på den näraliggande jugoslaviska kyrkogården letade han inledningsvis förgäves efter sin farbror Veljkos namn. Som han lovat sina släktingar och vänner tände han så ett vaxljus vid gravarna och gick därefter bort till det i mitten belägna monumentet tillägnat de döda jugoslaverna. Där läste han upp något han har skrivit (här i norsk översättning):

Til mine venner, dem som bygget Blodveien. Botn den 20 april 1957.

Kamerater, kamerater, mine brødre!

Jeg er her igjen, jeg kommer
fra vår gamle fedreegn.

Se, jeg bærer fram en varm hilsen
fra de kjente og de kjære
og fra våre vakre kvinner.

Hele slekten, hele egnen hilser
dere i det nye, fjerne land.

Kvinnene har sunget sanger
om sin lengsel etter dere,
om sin sorg fordi de aldri
mer fikk vennene igjen.

Dere er vel vokset fast her oppe
i det nye fedreland?

Kjær er kanskje gravens bolig? –
med sin krans av blodets roser
slik de dufter over søvnen
i den lange, lange hvile –

Jo, jeg vet det – det er vakkert landet
hvor de nye hus er bygget,
med sitt vern av venners blomster
duftende i midnattsolen.
Og i vinternatten lyser
nordlysglitter som en dag.

Høstens tid, når blomster visner,
og det hvite sløret dekker
over veier, over stier –
se da kommer moder Jord
med sin rene omsorg strør hun
rimhvit blomst som evig lever.⁷¹

På den jugoslaviska kyrkogården i Botn ligger alltså serber, kroater och bosnier (samt ytterligere nationaliteter) begravda tillsammans. Det finns ytterligere jugoslaviska gravar i Lademoen och Moholt i Trondheim, på Os kyrkogård på Osøyro samt på Jørstadmoen krigsgravplats. Totalt rör det sig om 2 410 gravar. Det är en av ödets grymmaste ironier att den slutgiltiga samhörighet som här manifesteras och även kommer till uttryck i Ostoja Kovačevićs dikt brutalt kom att slås sönder när Jugoslavien föll samman 1991–2001. Många av dem som överlevde tiden i de nordnorska lägren kom också att uppleva det jugoslaviska inbördeskrigets brutalitet, däribland Cveja Jovanović och Blagoje Marinković. Det är en djupt tragisk utveckling som borde ha undvikits och där nationalismens dröm om den etniskt rena människan bär den största skulden. Men på den jugoslaviska kyrkogården i Botn är samhörigheten alltjämt starkare än nationalismens snäva avgränsningar.

⁷¹ Kovačević 1959, s. 174f.

Litteraturförteckning

- Andræ, Carl Göran, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944*, Uppsala 2004.
- Berglund, Tobias & Sennerteg, Niclas, *Svenska koncentrationsläger i tredje rikets skugga*, Stockholm 2008.
- Byström, Mikael, *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*, Lund 2012.
- Byström, Mikael & Frohnert, Pär (red.), *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, Lund 2013.
- Christie, Nils, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire. En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i 'serberleirene' i Nord-Norge i 1942–43*, Oslo 2010.
- Dulić, Tomislav, "'De plågade oss som om de ville döda oss'. Jugoslaviska fångar i Norge under andra världskriget i ljuset av nytt källmaterial" i *Historisk tidskrift* 131:4, 2011.
- Hansson, Lars, *Vid gränsen. Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945*, Göteborg 2018.
- Hirsti, Reidar, *Partisanen*, Oslo 1990.
- Jovanović, Cveja, *Flukt till friheten. Fra nazi-dødsleire i Norge*, Oslo 1985.
- Kovačević, Ostoja, *En times frihet*, Oslo 1959.
- Lindgren, Lena, *Arvidsjaur's kommun under andra världskriget. Berättelser från beredskapsåren 1939–1945*, Älvsbyn 2013.
- Ognjenović, Gorana & Jozelić, Jasna (red.), *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition, I. Tito's Yugoslavia, Stories Untold*, Oslo 2016.
- Rolien, Pia Benedicte, *Forskjellsbehandling av jugoslaviske fanger? Norske fangevokteres oppfattelse av nasjonalitet og bruken av vold mot jugoslaviske fanger i tyske fangeleirer i Nord-Norge 1942–1943*, Magisteroppgave i historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo 2015.
- Storteig, Odd, *Krigsfangenes historie*, Bodø 2006.
- Ulstein, Ragnar, *Svensketrafikken, I. Flyktninger til Sverige 1940–43*, Oslo 1974.

- Ulstein, Ragnar, *Svensketrafikken, II. Flyktingar til Sverige 1943–45*, Oslo 1975.
- Ulstein, Ragnar, *Svensketrafikken, III. Flyktingar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*, Oslo 1977.
- Wallquist, Einar, *Möte med granne*, Stockholm 1943.
- Wallquist, Einar, *Väster om väg*, Stockholm 1945.
- Westerlund, Lars (red.), *Sotavangit ja internoidut. Prisoners of War and Internees*, Helsingfors 2008.
- Åmark, Klas, rec. av Berglund, Tobias & Sennerteg, Niclas, "Svenska koncentrationsläger i tredje rikets skugga" i *Historisk tidskrift* 129:4, 2009.

CHRISTER NORDLUND & SVERKER SÖRLIN

Frängsmyr från Sjöbotten

Tore Frängsmyr, professor emeritus i vetenskapshistoria vid Uppsala universitet, avled hösten 2017 i en ålder av 79 år. Han var sedan 1997 korresponderande ledamot av Kungl. Skytteanska Samfundet och för att hedra hans minne ombads vi att skriva en minnestext i samfundets årsbok *Thule*.

¹ Texten återpubliceras här, lätt redigerad, med anledning av Frängsmyrs band till Västerbotten och hans betydelse för både akademisk och populär idé- och lärdomshistoria.

Tore föddes 1938 och växte upp under enkla förhållanden i den lilla västerbottniska byn Sjöbotten. Fadern var småbrukare och hemmet fromt, präglad av Carl Olof Rosenius evangelium. Som den femte i barnaskaran var Tore den förste i familjen som gavs möjlighet att studera vidare. Han gick läroverket i Skellefteå och sökte sig sedan till universitetet i Uppsala för att läsa humaniora. Efter några trevande försök som författare ställde han in siktet på den journalistiska banan. Hågen stod särskilt till kulturen. Han hade skrivit noter och kortare reportage i *Norran* (tidigare *Norra Västerbotten*) och satt i redaktionen för den unglitterära tidskriften

¹ Christer Nordlund & Sverker Sörlin, "Tore Frängsmyr 1938–2017" i *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok 2018*, s. 161–168.

Ultima tillsammans med bl.a. Lennart Frick. Vid sidan av universitetsstudierna medverkade han i *Upsala Nya Tidning*.²

Efter kurser i litteraturhistoria och filosofi lockades Tore till det då lilla och relativt unga ämnet idé- och lärdoms-historia, som företrädde av den karismatiske professorn Sten Lindroth. En första uppsats, om läkaren Anton Nyström, positivismen och folkbildningstanken under slutet av 1800-talet, publicerades 1964 i *Lärdomshistoriska Samfundets årsbok Lychmos*.³ Därmed var han rotad i Lindroths krets. Doktorsavhandlingen skulle handla om darwinismens idéhistoria, men när det visade sig att ett projekt med liknande inriktning redan var påbörjat i Lund valde han i stället att studera förhållandet mellan religiösa och vetenskapliga förklaringar av hur jorden utvecklats och fått sitt utseende. Titeln blev *Geologi och skapelsetro* (1969).⁴ Ämnesvalet hängde på ett existentiellt plan samman med Tores bakgrund. Men förhållandet mellan tro och vetande, närmare bestämt religionens betydelse för den moderna vetenskapens framväxt, var också ett aktuellt problem inom den historiska forskningen.

² För biografiska uppgifter se Christer Nordlund, "I huvet på en fackboks-författare. Ett samtal med Tore Frängsmyr" i *Provins. Litterärt magasin* nr 3 2003, s. 4–10; Thomas Karlsohn, "Vetenskap och historia. Ett samtal med Tore Frängsmyr" i *Arche. Tidskrift för psykoanalys, humaniora och arkitektur* nr 52–53 2015, s. 241–280.

³ Tore Frängsmyr, "Den unge Anton Nyström och positivismen" i *Lychmos. Lärdomshistoriska Samfundets Årsbok 1963–1964*, s. 72–118.

⁴ Tore Frängsmyr, *Geologi och skapelsetro. Föreställningar om jordens historia från Hiärne till Bergman*, Stockholm 1969.

Bild 1. Tore Frängsmyr under tidigt 1960-tal. Fotograf okänd.
Foto: I Frängsmyrs samling, Carolina Rediviva.

Från avhandlingen utgår två spår som Tore fortsatte med under de följande åren. Det ena gällde geologins vetenskapshistoria, manifesterat i boken *Upptäckten av istiden* (1976) och en serie artiklar och skrifter på liknande teman.⁵ Det andra

⁵ Tore Frängsmyr, *Upptäckten av istiden. Studier i den moderna geologins framväxt*, Stockholm 1976; Tore Frängsmyr & Lars-König Königsson, *The Development of Modern Geology in Norden*, Uppsala 1990.

spåret ledde djupare in i 1700-talets intellektuella värld, som han utforskade i *Wolffianismens genombrott i Uppsala* (1972) och senare återkom till i den livligt omdebatterade skriften *Sökandet efter upplysningen* (1993).⁶ Där drev han, till många kollegors förvåning, tesen att det inte existerade någon upplysning i Sverige under 1700-talet. Under ett produktivt 1970-tal utkom Tore även med den illustrerade volymen *Ostindiska kompaniet* (1976, på Bra Böcker förlag i Höganäs som han därmed inledde en långvarig relation till); boken var ett uppslag från doktorandtiden.⁷ *Vägröjare i kulturdebatten* (1977) handlade om Ragnar Oldberg och *Perspektiv*, en kulturtidskrift med landsbygdsprofil (utgiven av LRF:s föregångare Sveriges Lantbruksförbund) för vilken Tore själv en kort tid var redaktör.⁸ Han hann också med en essäsamling, *Svärmaren i vetenskapens hus* (1977).⁹

Under idé- och lärdomshistorias första decennier utgjorde naturvetenskapernas historia något av en innehållsmässig kärna. Detta förhållande ändrades från 1970-talet. Ämnet breddades mot andra intellektuella områden, inte minst politik och ideologi, och mot folkliga idéer och kulturella

⁶ Tore Frängsmyr, *Wolffianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt*, Uppsala 1972; Tore Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen. En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt*, Höganäs 1993.

⁷ Tore Frängsmyr, *Ostindiska kompaniet. Människorna, äventyret och den ekonomiska drömmen*, Höganäs 1976.

⁸ Tore Frängsmyr, *Vägröjare i kulturdebatten. Ragnar Oldberg och Perspektiv*, Stockholm 1977.

⁹ Tore Frängsmyr, *Svärmaren i vetenskapens hus. Idéhistoriska essäer*, Stockholm 1977.

uttryck.¹⁰ Den akademiska "lärdomen" förlorade alltså en del av sin privilegierade position och i Umeå och Stockholm blev benämningen kort och gott "idéhistoria". Efter ett misslyckat försök att i detta sammanhang söka och nå en professur vid Stockholms universitet och en kort sejour som professor i Tema teknik och social förändring vid universitetet i Linköping, erhöll Tore 1982 en rådsprofessur (HSFR) i vetenskapshistoria, där särskilt den naturvetenskapliga lärdomen fick behålla en central plats. Ett argument för tillkomsten av tjänsten var just att säkra kompetens inom detta kunskapsområde, medan idéhistorien i övrigt vidgades till ständigt nya fält och inriktningar.

Professuren placerades vid Uppsala universitet, i anslutning till moderämnet, där grundutbildningen fortsatte, medan Tore huvudsakligen inriktade sig på forskning. I denna delvis nya epok i sin karriär framträdde han alltmer som forskningsledare och organisatör. Avdelningen för vetenskapshistoria byggde han upp som ett nationellt och i viss mån även internationellt centrum. Från denna bas, med egna lokaler, eget anslag och en ganska självständig ställning i förhållande till sin gamla institution, handledde Tore genom åren ett femtontal doktorander och deltog i flera forskningsprojekt.¹¹ Ett av de första var "Naturresurser i ett kulturellt perspektiv", där Tore medverkade i antologin *Naturen som symbol* (1983) och var ensam redaktör för *Paradiset och*

¹⁰ Nils Andersson & Henrik Björck (red.), *Vad är idéhistoria? Perspektiv på ämnets identitet under sextio år*, Stockholm/Stehag 1994.

¹¹ Tore Frängsmyr, *Avdelningen för vetenskapshistoria 1982–2002*, Uppsala 2003; Tore Frängsmyr, *Vetenskapshistoria under 25 år 1982–2007*, Uppsala 2007.

vildmarken (1984), som hade en miljöhistorisk vinkling.¹² Böckerna vidareutvecklade teman från projektet "Framtidsstudier och deras funktion i samhället", ett initiativ vid Delegationen för långsiktigmotiverad forskning, som för Tores del mynnade ut i en bok om framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition, *Framsteg eller förfall* (1980).¹³

Ett annat tidigt projekt, "Vetenskap och läkemedel", genomfördes i samverkan med Pharmacia och resulterade bl.a. i en bok med samma namn, som utgavs 1987 med anledning av företagets 75-årsjubileum.¹⁴ I detta låg ännu en möjlig tolkning av begreppet *naturvetenskap* – det kunde användas för att komma nära industriella intressen. Under samma årtionde intresserade han sig också för polarforskningens historia och skrev en liten bok, *Vetenskapsmannen som hjälte* (1984).¹⁵ Omslaget pryddes av Georg von Rosens Nordenskiöldporträtt från 1886 med Vegahjälten i ensam kontrapost med kikare, omgiven av ismassorna – kongenialt nyttjat av Leif Zetterling som bakgrund i en lekfull parafraas med Tore själv i förgrunden.

¹² Jens Allwood, Tore Frängsmyr & Uno Svedin (red.), *Naturen som symbol*, Stockholm 1983; Tore Frängsmyr (red.), *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna*, Stockholm, 1984.

¹³ Tore Frängsmyr, *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Stockholm 1980.

¹⁴ Tore Frängsmyr (red.), *Vetenskap och läkemedel. Ett historiskt perspektiv*, Uppsala 1987.

¹⁵ Tore Frängsmyr, *Vetenskapsmannen som hjälte. Aspekter på vetenskaps-historien*, Stockholm 1984.

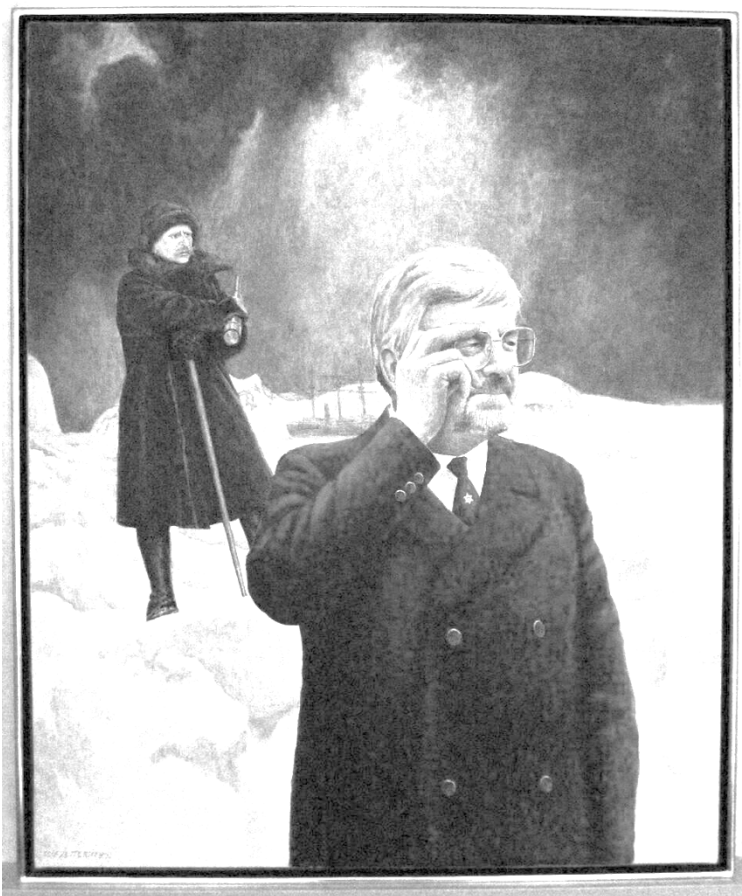

Bild 2. Leif Zetterlings målning av Tore Frängsmyr från 1993. Av den porträtterade själv donerad till Centrum för vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien 2008. KVA 4213.¹⁶

¹⁶ Uppgifter lämnade av föreståndaren vid Centrum för vetenskapshistoria, professor Karl Grandin (mejl till Sverker Sörlin 14 december 2017).

Tores kapacitet som institutionsbyggare kom även Kungl. Vetenskapsakademien i Stockholm till godo. Efter att 1984 blivit invald som ledamot arbetade han med att där inrätta ett Centrum för vetenskapshistoria, vilket förverkligades tack vare en donation av finansmannen Tomas Fischer och med Tore i Uppsala som föreståndare på distans. Centrums uppgift var, och är ännu, att förvalta och tillgängliggöra akademiens rika samlingar av dokument och föremål men också att bedriva forskning om akademiens egen historia, från 1739 och framåt. Som Tore uttryckte det blev Centrum därigenom något av Avdelningens "förlängda arm". I samarbete med den amerikanske förläggaren Neale Watson utgavs böcker som *Science in Sweden* (1989), *Solomon's House Revisited* (1990) och *Sidereus Nuncius & Stella Polaris* (1997), de två första med anledning av Akademiens 250-årsjubileum och den tredje som ett resultat av ett svensk-italienskt utbyte.¹⁷ Som föreståndare blev Tore dessutom ansvarig för att redigera Nobel-föreläsningarna, sedermera även de utgivna av Neale Watson under rubriken *Les Prix Nobel*. Han var också under många år den som under ceremonin i Konserthuset överräckte prisinsignerna till H. M. Konungen; en eminens i bakgrunden som miljoner svenskar därmed sett på TV, sannolikt

¹⁷ Tore Frängsmyr (red.), *Science in Sweden. The Royal Swedish Academy of Sciences 1739–1989*, Canton MA 1989; Tore Frängsmyr (red.), *Solomon's House Revisited. The Organization and Institutionalization of Science*, Canton MA 1990; Marco Beretta & Tore Frängsmyr (red.), *Sidereus Nuncius & Stella Polaris. The Scientific Relations between Italy and Sweden in Early Modern History*, Canton MA 1997. Till jubileet utkom Tore även med en essäsamling på svenska, som behandlade Vetenskapsakademiens historia: *Gubben som gräver. Människor och miljöer i vetenskapens värld*, Stockholm 1989.

utan att närmare reflektera över vem denna högresta gestalt egentligen var. Inte oväntat åstadkom Tore, liksom i förbifarten, även en liten skrift om Alfred Nobel själv som via Svenska Institutet har översatts och utgivits på en rad språk, inklusive japanska.¹⁸

Under början av 1970-talet vistades Tore en period som gästforskare vid University of Cambridge, där han lärde känna några av tidens ledande forskare inom naturvetenskapens historia och filosofi. Erfarenheten var viktig, och under 1980-talet, när han hade fått en egen avdelning, började hans vetenskapliga verksamhet alltmer att präglas av en tydlig vilja till internationalisering. Det innebar ett ytterligare steg bort från den tidigare lärdomshistoriens betoning av det svenska. Han kunde ibland, med ett slags retoriskt överdrevet ogillande, raljera över hur Sten Lindroth, mitt i all sin briljans, var likgiltig för allt strategiskt tänkande, en bohem med institutionen på fickan som sällan eller aldrig lämnade fosterlandet. Sådan var inte Tore, skulle man förstå. För nu var det andra tider. Nya böcker, ofta samlingsverk med många medverkande, växte fram som ett resultat av samarbeten med internationella förlag och kollegor: *Linnaeus* (1983), *Enlightenment Science in the Romantic Era* (1992), *The Quantifying Spirit in the 18th Century* (1990), den sistnämnda utgiven tillsammans med vetenskapshistoriker vid University of California i Berkeley, som Tore länge hade ett fruktbart utbyte med.¹⁹ Andra uttryck för de internationella ambitionerna var

¹⁸ Tore Frängsmyr, *Alfred Nobel*, Stockholm 1996.

¹⁹ Tore Frängsmyr (red.), *Linnaeus. The Man and His Work*, Berkeley 1983; Evan M. Melhado & Tore Frängsmyr (red.), *Enlightenment Science in the Romantic Era. The Chemistry of Berzelius and its Cultural Setting*,

skriftserien *Uppsala Studies in History of Science* och det *Newsletter* om pågående forskning som Avdelningen från 1984 sände ut över världen och som författarna av dessa rader båda medverkat i.²⁰

Aktiviteterna på den internationella scenen ledde till nya utmärkelser och uppdrag. Tore valdes in i *Academia Europaea* 1989 och i *International Academy of the History of Science* 1991, samma år som han var gästprofessor i Gent. Under en period efter Berlinmurens fall var han dessutom generalsekreterare för *International Union of History and Philosophy of Science*. Det visade sig bli ett komplicerat arbete som han senare ångrade att han åtog sig. Han gladde sig desto mer åt den internationella sommarskola för yngre vetenskapshistoriker som han mellan 1988 och 2006 drev tillsammans med kollegor vid universiteten i Berkeley, Bologna och Paris.²¹ År 2000 tog han inträde i *The American Philosophical Society*.

Denna energiska internationalism fördes vidare av den nya generation forskare som skolades vid Avdelningen och Centrum. Att i perioder vistas vid utländska lärosäten och själv ta emot gästforskare och samarbeta med internationella kollegor, att arrangera internationella konferenser och pub-

Cambridge 1992; Tore Frängsmyr, J. L. Heilbron & Robin E. Rider (red.), *The Quantifying Spirit in the Eighteenth Century*, Berkeley 1990.

²⁰ Exempelvis Sverker Sörlin & Pär Eliasson, "Travel. Part of the Empirical Knowledge Programme", *Uppsala Newsletter. History of Science*, Spring 1990, s. 5–7; Christer Nordlund, "The Elevated Land", *Uppsala Newsletter. History of Science*, Spring 2002, s. 8.

²¹ Ett antal föredrag från sommarskolan finns samlade i Tore Frängsmyr (red.), *The Structure of Knowledge. Classifications of Science and Learning Since the Renaissance*, Berkeley 2001.

licera i internationella sammanhang (om än dock främst på svenskt material) blev inom vetenskapshistoria lika självklart som det i den äldre idé- och lärdomshistorien varit undantag. Tores doktorander återfanns senare som professorer inte bara i Sverige utan också i Norge och Italien. Även vi hade Tore att tacka för stöd i början av våra karriärer. Sverker blev efter sin disputation biträdande föreståndare på Centrum vid Vetenskapsakademien, medan Christer tillbringade en termin som postdoc på Avdelningen och även deltog i den internationella sommarskolan.

Även om Tore på strategiska grunder länge prioriterade vetenskapshistoriens internationella dimension släppte han aldrig det svenska sammanhanget. Genom hela sin karriär verkade han aktivt för att förmedla kunskaper i sitt ämne till en inhemsk publik. I dagspressens kulturdebatter återkom han då och då, ofta med kritiska synpunkter. Redan 1971 utgav han, tillsammans med Gunnar Eriksson (då professor i idéhistoria vid Umeå universitet), introduktionsboken *Idéhistoriens huvuddinjer*.²² Med sin mer konventionella och kortfattade uppläggning blev den ett komplement, men också ett alternativ, till Ronny Ambjörnssons, Aant Elzingas och Anna Törngrens likaledes populära men mer teoretiskt och politiskt drivna lärobok *Tradition och revolution* (från märkesåret 1968) och har genom åren lästs av generationer av studenter och andra bildningsintresserade.²³ Hans överblick och

²² Gunnar Eriksson & Tore Frängsmyr, *Idéhistoriens huvuddinjer*, Stockholm 1971.

²³ Ronny Ambjörnsson, Aant Elzinga & Anna Törngren, *Tradition och revolution. Huvuddrag i det europeiska tänkandet*, Lund 1968.

populärvetenskapliga intresse ledde också till uppdrag inom Kursverksamheten i Uppsala.

Tores aldrig avstannande kulturjournalistiska engagemang gjorde att han 1979 kunde anlitas som redaktör för Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådets populärvetenskapliga tidskrift *Tvärsnitt*. Idén kom från Tore själv och tidskriften kan ses som ett tidigt försök från humanvetenskaperna att på ett mer organiserat sätt möta de växande kraven på forskningens synlighet och nytta i samhället. Redan i första numrets första stycke citerar han 1977 års högskoleförordning och dess formulering av universitetens nya uppgift: att "sprida kännedom om forskning". Tidskriften redigerades med ganska lätt hand; skämtteckningar förekom ymnigt (Albert Engström och Staffans stollar var två favoriter; han påpekade ibland att han alltid samlade på "roliga saker" för bruk i föredrag eller artiklar). Ledarna kretsade kring hans egna favoritidéer, inte alltid lättförenliga: begriplighet (vi måste skriva enkelt), internationalisering (vi måste skriva på engelska), humanioras nytta, humanioras sjunkande kvalitet.²⁴ Sånär på några årtiondens avstånd framstår tidskriften under hans tid som mer akademisk, delvis studentikos, än populär. Redaktörskapet övertogs sedan av Sverker från 1986. Andra spår står att finna i boken

²⁴ Tore Frängsmyr, "För vem skriver vi egentligen?" i *Tvärsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning* nr 1 1979, 1–2; Tore Frängsmyr, "Svensk forskning i utlandet" i *Tvärsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning* nr 1 1980, 1–2; Tore Frängsmyr, "Nyttig forskning eller ren hobby?" i *Tvärsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning* nr 3 1980, s. 1–3.

Humanioras egenart (1983), som var ett direkt inlägg i dåtidens debatt om humanioras kris.²⁵

Bland Tores insatser på populärvetenskapens och folkbildningens område bör också nämnas hans mångåriga ordförandeskap i de vetenskapliga råden för såväl *Nationalemncyklopedin* som *Norrländsk uppslagsbok*, båda knutna till Bra Böcker (även om NU fick övertas av en stiftelse i Umeå när förlaget i Höganäs fick problem; även där kom Sverker in i bilden som ledamot av styrelsen). Allt detta var uppgifter som Tore uppskattade och tog på stort allvar. Detsamma gällde hans uppdrag som ordförande för Alf Henrikson-sällskapet.

Efter en period av tunga externa åtaganden i Sverige och utomlands samlade Tore sitt och sina kollegors vetande i tvåbandsverket *Svensk idéhistoria* (2000), ett vackert illustrerat syntesarbete om bildning och vetenskap som utgavs i samband med millennieskiftet.²⁶ Det öppnade sig också mot litteraturens och politikens historia och blev hans *magnum opus* på svenska. När han väl kommit igång med det stora arbetet vittnade han om hur mycket det roade honom att skriva det – och om strävan att få det färdigt, ibland på småstunder som blev över i hotellrum och på flygplatser, men nog så ofta i ensamhet under sena kvällar på Avdelningen. Strax därpå erhöll Uppsala universitet en donation från vetenskapshistorikern och filantropen Lisbeth Rausing för att kunna inrätta en särskild professur i vetenskapshistoria, uppkallad efter Hans Rausing, och med Tore som förste innehavare. Tack

²⁵ Tore Frängsmyr (red.), *Humanioras egenart*, Oslo 1983.

²⁶ Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under 1000 år*, Stockholm 2000.

vare donationen blev professurens framtid säkrare vid lärosätet. Men Tore slog för den skull inte av på takten. År 2006 utkom *Pekingmänniskan*, om paleontologen Otto Zdansky.²⁷ Under åren fram till pensionen, och även under sin utdragna sjukdomsperiod, arbetade han sedan oförtrutet vidare som huvudredaktör för en brett upplagd historik över Uppsala universitet, där han också själv medverkade.²⁸ Tyvärr hann han inte sätta punkt för det arbetet.²⁹

Tore var under många år en känd profil i Uppsala och en betydande gestalt inom svensk humaniora. I dagspressens kultur- och högskoledebatter var han en flitig och ibland sträng deltagare. Att han genom åren invaldes i ett flertal vetenskapliga akademier, belönades med en rad akademiska utmärkelser och mottog inte mindre än tre festskrifter – den sista, *Aurora Torealis* (2008), med en majoritet internationella namn bland författarna – vittnar om hans akademiska status men också om hans vidsträckta nätverk.³⁰ Som forsknings-

²⁷ Tore Frängsmyr, *Pekingmänniskan. En historia utan slut*, Stockholm 2006.

²⁸ Hittills har två volymer som täcker perioden 1852–1916 utkommit, båda med Carl Frängsmyr som författare.

²⁹ Därutöver hade Tore påbörjat en biografi över Johan Nordström, litteraturhistorikern från Öjebyn som 1932 blev Sveriges första professor i ämnet idé- och lärdomshistoria. Det egna ämnets historia var ett intresse som Tore nu och då återkom till. Se t.ex. Tore Frängsmyr (red.), *History of Science in Sweden: The Growth of a Discipline, 1932–1984*, Uppsala 1984.

³⁰ Marco Beretta, Karl Grandin & Svante Lindqvist (red.), *Aurora Torealis. Studies in the History of Science and Ideas*, Sagamore Beach 2008. De andra festskrifterna är Gunnar Broberg, Gunnar Eriksson & Karin Johannisson (red.), *Kunskapens trädgårdar. Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet*, Stockholm 1988 och Gunnar Eriksson

ledare och organisatör var Tore initiativrik, produktiv och uthållig. Dessutom var han framgångsrik med att vinna mecenaters intresse för sin sak. Någon teoretiskt driven historiker var han däremot inte, även om han var intresserad av historiografiska frågor rörande vetenskapen och upplysningen. Tvärtom var han misstrogen mot teoretiska program och uttryck, särskilt de med sociologiska förtecken. Han avskydde vad han uppfattade som ett tillkrånglat språk och ägnade stor möda, både vid seminarieborden och i offentligheten, åt att kritisera nyare intellektuella riktningar. Detta fick med tiden drag av manér och skapade en olycklig distans till en del av hans yngre kollegor.

Under större delen av sitt vuxna liv bodde Tore med familj i Uppsala, där han uppskattade de akademiska traditionerna, det linneanska kulturarvet och tillgången till Carolina Rediviva.³¹ Samtidigt glömde han aldrig var han kom ifrån och han kallade sig gärna "Västerbottning med stort V". Det var därför både fint och passande att han i slutet av sin karriär fick hedersuppdraget att vara Inspektör för Norrlands Nation. Där kände han sig hemma.

& Karin Johannisson (red.), *Den akademiska gemenskapen. Universitetets idé och identitet*, Uppsala 1999.

³¹ Tore bidrog även till populariseringen av lärdomsstaden, bl.a. som en av textförfattare till fotoboken *Upptäck Uppsala*, Uppsala 1998.

Litteratur

- Allwood, Jens, Frängsmyr, Tore & Svedin, Uno (red.), *Naturen som symbol*, Stockholm 1983.
- Ambjörnsson, Ronny, Elzinga, Aant & Törngren, Anna, *Tradition och revolution. Huvuddrag i det europeiska tänkandet*, Lund 1968.
- Andersson, Nils & Björck, Henrik (red.), *Vad är idéhistoria? Perspektiv på ämnets identitet under sextio år*, Stockholm/Stehag 1994.
- Beretta, Marco & Frängsmyr, Tore (red.), *Sidereus Nuncius & Stella Polaris. The Scientific Relations between Italy and Sweden in Early Modern History*, Canton MA 1997.
- Beretta, Marco, Grandin, Karl & Lindqvist, Svante (red.), *Aurora Torealis. Studies in the History of Science and Ideas*, Sagamore Beach 2008.
- Broberg, Gunnar, Eriksson, Gunnar & Johannisson, Karin (red.), *Kunskapens trädgårdar. Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet*, Stockholm 1988.
- Eriksson, Gunnar & Frängsmyr, Tore, *Idéhistoriens huvuddinjer*, Stockholm 1971.
- Eriksson, Gunnar & Johannisson, Karin (red.), *Den akademiska gemenskapen. Universitetets idé och identitet*, Uppsala 1999.
- Frängsmyr, Carl, *Uppsala universitet 1852–1916*, 2 vol., Uppsala 2010.
- Frängsmyr, Tore, "Den unge Anton Nyström och positivismen" i *Lychnos. Lärdomshistoriska Samfundets Årsbok 1963–1964*.
- Frängsmyr, Tore, *Geologi och skapelsetro. Föreläsningar om jordens historia från Hiärne till Bergman*, Stockholm 1969.
- Frängsmyr, Tore, *Wolffianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt*, Uppsala 1972.
- Frängsmyr, Tore, *Ostindiska kompaniet. Människorna, äventyret och den ekonomiska drömmen*, Höganäs 1976.
- Frängsmyr, Tore, *Uppträkten av istiden. Studier i den moderna geologins framväxt*, Stockholm 1976.
- Frängsmyr, Tore, *Vägröjare i kulturdebatten. Ragnar Oldberg och Perspektiv*, Stockholm 1977.
- Frängsmyr, Tore, *Svärmaren i vetenskapens hus. Idéhistoriska essäer*, Stockholm 1977.

- Frängsmyr, Tore, "För vem skriver vi egentligen?" i *Tvärnsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning* nr 1 1979.
- Frängsmyr, Tore, "Svensk forskning i utlandet" i *Tvärnsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning* nr 1 1980.
- Frängsmyr, Tore, "Nyttig forskning eller ren hobby?" i *Tvärnsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning* nr 3 1980.
- Frängsmyr, Tore, *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Stockholm 1980.
- Frängsmyr, Tore (red.), *Humanioras egenart*, Oslo 1983.
- Frängsmyr, Tore (red.), *Linnaeus. The Man and His Work*, Berkeley 1983.
- Frängsmyr, Tore (red.), *History of Science in Sweden: The Growth of a Discipline, 1932–1984*, Uppsala 1984.
- Frängsmyr, Tore (red.), *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna*, Stockholm, 1984.
- Frängsmyr, Tore, *Vetenskapsmannen som hjälpte. Aspekter på vetenskapshistorien*, Stockholm 1984.
- Frängsmyr, Tore (red.), *Vetenskap och läkemedel. Ett historiskt perspektiv*, Uppsala 1987.
- Frängsmyr, Tore, *Gubben som gräver. Människor och miljöer i vetenskapens värld*, Stockholm 1989.
- Frängsmyr, Tore (red.), *Science in Sweden. The Royal Swedish Academy of Sciences 1739–1989*, Canton MA 1989.
- Frängsmyr, Tore (red.), *Solomon's House Revisited. The Organization and Institutionalization of Science*, Canton MA 1990.
- Frängsmyr, Tore, *Sökandet efter upplysningen. En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt*, Höganäs 1993.
- Frängsmyr, Tore, *Alfred Nobel*, Stockholm 1996.
- Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under 1000 år*, Stockholm 2000.
- Frängsmyr, Tore (red.), *The Structure of Knowledge. Classifications of Science and Learning Since the Renaissance*, Berkeley 2001.
- Frängsmyr, Tore, *Avdelningen för vetenskapshistoria 1982–2002*, Uppsala 2003.
- Frängsmyr, Tore, *Pekingmänniskan. En historia utan slut*, Stockholm 2006.

- Frängsmyr, Tore, *Vetenskapshistoria under 25 år 1982–2007*, Uppsala 2007.
- Frängsmyr, Tore & Königsson, Lars-König, *The Development of Modern Geology in Norden*, Uppsala 1990.
- Karlsohn, Thomas, "Vetenskap och historia. Ett samtal med Tore Frängsmyr" i *Arche. Tidskrift för psykoanalys, humaniora och arkitektur* nr 52–53 2015.
- Melhado, Evan M. & Frängsmyr, Tore (red.), *Enlightment Science in the Romantic Era. The Chemistry of Berzelius and its Cultural Setting*, Cambridge 1992.
- Nordlund, Christer, "The Elevated Land", *Uppsala Newsletter. History of Science*, Spring 2002.
- Nordlund, Christer, "I huvudet på en fackboksförfattare. Ett samtal med Tore Frängsmyr" i *Provins. Litterärt magasin* nr 3 2003.
- Nordlund, Christer & Sörlin, Sverker, "Tore Frängsmyr 1938–2017" i *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok* 2018.
- Schröder, Hasse, Frängsmyr, Tore & Åberg, Christer, *Upptäck Uppsala*, Uppsala 1998.
- Sörlin, Sverker & Eliasson, Pär, "Travel. Part of the Empirical Knowledge Programme", *Uppsala Newsletter. History of Science*, Spring 1990.

SIV REHN

”Vi kunna inte lita på trupperna!”

När det nyinrättade värnpliktsystemet fick betydelse för demokratins genom- brott i Sverige

I mitten av mars 1917 nådde meddelanden ryska revolutionen vårt land. Det framgick relativt omgående att de ryska soldaternas ställningstaganden spelat en avgörande roll. För svenska arbetare och det socialdemokratiska ungdomsförbundet innebar detta möjligheter – bl.a. i agitatoriskt syfte – för den framtida utvecklingen i Sverige. Frågan var hur de svenska soldaterna skulle ställa sig vid en direkt konfrontation med demonstrerande eller upproriska arbetare.¹

Denna artikel innehåller en kartläggning och redovisning av händelser i norra Sverige knutna till periodens nationella samhällsförändringar och den betydelse dessa hade för värnpliktsystemets utveckling under seklets båda första decennier. Kartläggningen tar sin utgångspunkt i två dagböcker med unika miljöbilder från tidsperioden, bilder som belyser livssituationen för pliktsystemets båda huvud-

¹ Carl Göran Andrae, ”Proletära organisationsformer 1917: Militärdemonstrationerna och arbetarkommittén” i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, Lund 1974, s. 88.

aktörer. I den ena dagboken skildras den gamla officerskåren och dess kvardröjande överklassposition.

Officersdotterns dagboksanteckningar blottlägger den bakgrund och kulturella förankring – vilka skulle visa sig ha stor betydelse – som fadern, tillika officeren, var knuten till. I den andra dagboken får vi följa en menig soldats upplevelser under mobiliseringen. Soldatens dagboksanteckningar ger även konkret information om de villkor som rådde hösten 1914 vid fästningsgarnisonen i Boden.

Med ny härordning 1901 kunde det militära etablissemanget lämna det tidigare indelningsverket och, i likhet med många andra länder, fullt ut satsa på en pliktutbildning. Den nya lagen blev nu den definitiva övergången till en värnpliktsarmé, ett beslut som föregicks av långa och periodvis intensiva diskussioner om alternativa lösningar.

Det fanns emellertid under perioden även andra politiska spörsmål av tyngd, framför allt den demokratiska representationsformen. Politiska grupperingar som stöddes av stora arbetargrupper menade att försvarsfrågan borde stå tillbaka för satsningar på en rösträtsreform. En partiell reform genomfördes och 1911 hölls det första valet med allmän, men begränsad, rösträtt för män. Detta innebar att socialdemokraterna nådde vissa framgångar. Försvarsfrågan fick nu en annan belysning, då socialdemokraterna bedrev en omfattande antimilitaristisk propaganda.²

Efter flera år av militära demonstrationer och organiserad antimilitär propaganda fick det hela sin upplösning. Det

² Jenny Langkjaer, *Övervakning för rikets säkerhet, Svensk säkerhets-polisiär övervakning av utländska personer och inhemsk politisk aktivitet, 1885–1922*, Stockholm 2011, s. 132.

skedde inte bland de nybyggda kasernerna inom Bodens garnison, utan i samband med att militär trupp från garnisonen beordrats mot demonstrerande arbetare ute på Seskarö. Kommenderingen slutade med en avväpning, vilket var första gången en militär styrka avväpnades av upproriska medborgare. Detta har givit hela händelsen en speciell betydelse inom militära etablissemang.³

Ny utbildningsmiljö

Byggnationer och utbildningsanordningar på tidigare hedar, läger och moar var inte längre funktionella. Den nya härordningen innebar såväl sommar- som vinterutbildning och krävde därmed andra boendeformer än de barackbyggnader som tidigare använts. Den nya, snart klassiska militära miljön, som nu växte fram bestod av ett antal lejongula kaserner uppförda i stadsmiljö runt en rektangulär kaserngård.⁴

De infanterister som tidigare utbildats vid Sänga Mo flyttade in till kaserner uppförda i Sollefteå, och soldaterna på Gumboda Hed fick – efter en kortare period vid Vännäs Läger – flytta in i nyuppförda kaserner strax utanför de centrala delarna av Umeå stad. När Notvikens utbildningsläger väster om Luleå tömdes var det till förmån för den

³ Agneta Guillemot, "I demokratiens Sverige finnes icke jordmån för äventyrligheter" i *Människan, arbetet och historien, en vänbok till professor Tom Ericsson*, Umeå 2012, s. 36.

⁴ Mats Ahnlund, "Staden, militärarkitekturen och den militära miljön", i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 319–321.

nyskapade fästningsgarnisonen i Boden. Här fick infant-erister dela utrymmet med soldater i det nyinrättade fästningsartilleriet och ingenjörsförbandet.⁵

En fästning i norra Sverige

När riksdagen i maj år 1900 beslutade om ett fästningsbygge i norra Sverige hade järnvägen avgörande betydelse för fästningens placering. Boden framstod tidigt som "en försvararens givna etapphuvudstation med Luleälven som naturligt skydd och med stambanan som förbindelseled neråt i landet".⁶ Fästningen, som bestod av sex festen/fort med ett antal "mellanverk", skulle fungera både som spärr mot fientliga anfall och som stöd för den egna fältarméns operationer i norr.⁷

I den lokala pressen, som nu började uppmärksamma etableringen av en fästning i Boden, förekom såväl positiva som kritiska röster. Hösten år 1900 rapporterade *Norrbottenskuriren* om förberedelsearbeten som pågått under sommaren, då fyra officerare och ett par underofficerare gjort terrängundersökningar. Samma månad påpekades att det civila samhället måste skaffa sig garantier för att något militärvälde inte skulle komma till stånd. Det påpekades att Sverige

⁵ Lars Ericson, "Från besättningstrupp till utbildningscentrum" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 196–197.

⁶ Sven Skeppstedt, "Fästningens utveckling, tillstånd och betydelse 1900–1943" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 105.

⁷ Ahnlund 1990, s. 273.

haft få känningar av militarism, men man hävdade att det förekommit rapporter om militärdespotism, råhet och översitteri från lägerplatserna.⁸

Officersdotterns dagbok

Officerarnas sommarmånader på lägerplatserna i Notviken, Gumboda hed eller andra delar av landet skulle nu bytas mot heltidstjänstgöring vid de kasererade förbanden i landets städer. Då soldatutbildningen nu ökade från tre månader till åtta och upp till tolv månader behövdes heltidsanställda officerare.

Men det var inte bara utbildningslokalernas utförande och lokalisering samt utbildningstidens längd som förändrades. Nu ställdes även andra krav på utbildningens innehåll. På grund av den gamla officerskårens kvarvarande maktposition och den pliktinkallade soldatpopulationens sammansättning stod man inför nya utmaningar. Att lära soldaten marschera, uppträda i olika enheter och sköta sitt vapen var inte längre utbildningens centrala moment. Nu handlade det dessutom om tillit och förtroende. Och – skulle det snart visa sig – om soldaten i en skarp situation skulle lyda befälets order. Hur kom det sig att man hamnat i detta läge? Kontrasten mellan två dagböcker med skildring av officerens och soldatens livsvillkor (den senare dagboken längre fram i denna artikel) får illustrera troliga orsaker.

⁸ Agneta Guillemot, "Rekrytering av underbefäl och underofficerare" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 555f.

Under 1900-talets första decennier hade cirka 38 % av Sveriges officerskår adlig bakgrund, en stabil yrkesgrupp som allttjämt besatte merparten högre chefsposter.⁹ Det var endast regementspastorerna som ifrågasatte deras makt-position. Pastorerna önskade större inflytande, enligt tysk modell, på utbildningen av de värnpliktiga för att "förbättra den sedliga halten och andan hos trupperna".¹⁰ Men någon utbyggd religiös verksamhet med fasta prästtjänster på olika nivåer inom den militära organisationen, blev aldrig aktuell.¹¹

Boden-Karlsborgs artilleriregementes förste chef, Karl Kniberg, fick redan i maj 1903 besked om sin kommande tjänsteplacering. Knibergs yngsta dotter Elsa skrev dagbok och den 4 maj detta år noterar den då 16-åriga flickan att fadern blir "utnämnd till överstelöjtnant vid Boden-Karlsborgs artilleriregemente, och vi skola om två år fara upp till Boden, till chefsbyggnaden, och ha eget equipage och allt möjligt nobelt". Dessförinnan skulle han emellertid "resa utrikes och stanna i Tyskland till jul för att studera fästningsartilleri".¹²

⁹ Guillemot 1990, s. 558.

¹⁰ Ahnlund 1990, s. 319.

¹¹ Ibid.

¹² Karl Gustaf Moselius, *Elsa Knibergs Dagbok*, Stockholm 1953, s. 126f.

Bild 1. Friherrinnan Anna Rappe (f. 1855) här med maken Axel Rappe (f. 1838), generallöjtnant tillika krigsminister. Denne var troligen Bodenfästningens främste förespråkare och hustrun Anna gjorde betydande insatser i opinionsbildningen för en fästning genom sitt arbete i kvinnoföreningen. Foto: Arméns porträttgalleri, Krigsarkivet.

Den 21 maj noterar Elsa att fadern:

nu är på Schiessplatz Wahn och i Köln. Han reste ett stycke med kapten Rehbinder, kapten vid Andra Svea, och Strassburgertidningen skrev: 'Två svenska officerare, i mycket vackra, med guld och broderier besatta uniformer, väckte, där de åkte omkring i ekipage med tysk ordonnans på visiter, uppmärksamhet genom det eleganta och reserverade sätt, varpå de förnäma herrarna uppträdde och hälsade.'¹³

Samma höst, den 27 oktober, uppger Elsa att "det skrives nu för tiden mycket i tidningarna om Bodenaffären och försvaret av övre Norrland, på vilket nu nästan hela Europa 'har sina ögon riktade'. Tänk att få komma dit som chefsfamilj!" Men, konstaterar Elsa, de var inte ensamma i den positionen, "där finns visst tre regementen".¹⁴

Hösten 1906, alltså två år senare, är familjen på väg upp till Boden med tåg. Elsa, som under lång tid plågats av en lungsjukdom, var då nyligen hemkommen från en åttamånaders vistelse på ett sanatorium i Norge, men hon var inte frisk.

Den 5 oktober skriver Elsa att resan upp hade varit "så idealisk som en två dygns resa kan vara. Vi hade hel reserverad vagn, inspektionsvagnen, som omkopplades, så att vi ej behövde byta tåg en enda gång".¹⁵ Väl framme noterar Elsa att hon ser "ett stort, flackt, ociviliserat land med stora höjder vid horisonten". Då officersbostäderna inte var klara fick familjen flytta in i underofficersbyggnaden inom

¹³ Moselius 1953, s. 146.

¹⁴ Ibid, s. 151.

¹⁵ Ibid, s. 274.

kasernområdet. Här var officersfamiljerna tills vidare in-
kvarterade. "Vi ha en hel del främmande – bara officerare –
men jag deltar inte", skriver Elsa. Hon fortsätter:

här är ytterst militäriskt. På kaserngården utanför sjunga
de varje morgon korum, trumman går och signalerna
klinga. De enda människor man ser är några artillerister,
som driva omkring på kaserngården, och några löjtnanter
i grå uniformskappor.¹⁶

En månad senare, den 5 november, har Elsas sjukdom för-
värrats. Hon skriver "jag är fortfarande sängliggande".
Någon dag dessförinnan hade fadern fått ett telegram som
upprört dem alla. Överste Hägg hade "skjutit sig" och fadern
hade nu blivit tillförordnad regementschef och avrest till
Karlsborg.

För övrigt hade man det "rätt fridfullt" och Elsa var trots
sin "belägenhet" nöjd med tillvaron. Hon skriver:

Ensamma äro vi naturligtvis för det mesta; någon gång
kommer friherrinnan Dagmar Sparre upp och pratar och
förra veckan hade vi besök av Wilhelm Aschan från
Umeå. Snart skola de dock börja spela tennis och ha
mässaftnar med dans varje vecka.¹⁷

¹⁶ Moselius 1953, s. 275.

¹⁷ Ibid, s. 276. Överste W. Aschan hade 1904 utsetts till ny chef för
Norrlands Dragonregemente i Umeå. Dagbokens sista notering är
daterad 9 nov. Elsa Kniberg avled drygt fyra månader senare, den 16
mars 1907.

Elsa Kniberg.

Bild 2. Elsa Kniberg (1886–1907), den yngre av överste Karl Knibergs båda döttrar. Fotograf okänd. Bilden ingår i Elsa Knibergs dagbok. Överste Karl Kniberg förlorade under åren 1908–1910 även sin hustru och äldsta dotter Vera. Hustrun avled den 16 januari 1908 efter många års sjukdom och dottern Vera dog den 1 juli 1910, fem dagar efter sin sons födelse. Sonen, Karl Gustaf Moselius, är den man som utgivit Elsa Knibergs dagbok.

Det stamanställda underbefälet – volontärerna

De officerare som rekryterades till garnisonens högre chefsbefattningar tillhörde en väletablerad och stabil kår, utbildade vid de militära skolorna i Syd- och Mellansverige. En komplettering av utbildningen och tjänstgöring utomlands, framför allt i Tyskland, var inte ovanlig. För de kompani- och plutonsbefäl som skulle ansvara för den praktiska dagliga utbildningsverksamheten för de värnpliktiga, var situationen en annan.

Det blev relativt snart uppenbart att de lägre chefsskikten, furirer, korpraler och vicekorpral, var för få. Man hade räknat med att den s.k. volontärinstitutionen på frivillig väg skulle fylla behoven, men det visade sig inte möjligt. Denna institution lockade endast ett mindre antal unga män ur arbetarklass och lägre medelklass att skriva kontrakt och "ta värvning". Det som erbjöds var låg lön och bostad i logement eller i särskilda lokaler/rum i kasernen. Det var ett fåtal, ca 2,5 procent, som kunde ta sig vidare till underofficersskolan. I stället kom det att bli denna grupp, framför allt furirerna, som blev utsatta i samband med den försvarsfientliga propagandan som blommade upp i samhället.

När garnisonens furirer i augusti 1917 skrev till kommandanten i Boden för att informera denne om situationen användes ord som *otack*, *förakt* och *hat*.¹⁸ Furirerna menade att "de ofredades dag och natt av befolkningen inom och utom Boden med grova skymford, smädelser och att det även förekommit handgripligheter".¹⁹ Dessa händelser,

¹⁸ Guillemot 1990, s. 505.

¹⁹ Ibid.

menade furirerna, berodde på den pågående anti-militaristiska agitationen. Det hände även att enskilda utsattes för påtryckningar att inte ta värvning. Svenska furirförbundet ville emellertid tona ned den försvarsfientliga propagandans roll och i stället inrikta sig på att lösa frågan om medlemmarnas möjligheter till civil anställning efter avslutad militär verksamhet.

Enligt Guillemot, som tittat närmare på den försvarsfientliga propagandans omfattning i Boden, är bilden inte entydig.²⁰ Vid vissa förband hade man inte märkt några yttringar av den, medan andra kände sig hårt drabbade. Det handlade om skriftspredning, förföljelser av underbefäl och möten med försvarsfientligt innehåll. Några furirer och konstaplar vid A8 beskrev att

efter kl 11–12 på kvällarna, då nöjen i folkets hus och danstillställningar i Bodens utkanter hava slutat, och då såväl militärpatrullerna som polisbevakningen äro in-dragna måste ett underbefäl av manskapet på smygvägar taga sig hem, om han ej skall bliva överfallen av kringstrykande grupper av ligapojkar och ungsocialister.²¹

Underbefälet blev utsatta för glåpord som *slaktardräng* och *pluggdjävul* och ofredades av den civila befolkningen både i och utanför Boden. Med anledning av dessa omständigheter författade ombud för garnisonens furirer i oktober 1917 ytterligare en skrivelse till kommandanten. Man framhöll att inte alla gjorde sig skyldiga till denna typ av ofredande, men – hävdade man – ett avsevärt stort antal.

²⁰ Guillemot 1990, s. 571.

²¹ Ibid.

Att det var underbefälen som var mer utsatta än andra militära befattningshavare kan, menar Guillemot, tyckas vara ologiskt. Oviljan riktade sig mot underbefälen, vilka i stor utsträckning rekryterades ur arbetarklassen, och inte mot officerskåren, "vilket borde ha varit den naturliga måltavlan för den antimilitära agitationen".²² I ungdomsocialisternas program ingick emellertid att försöka förmå unga arbetare att inte ta fast anställning och att om möjligt vägra värnplikt. Endast ett fåtal uppgifter tyder på att även officerare och underofficerare skulle ha drabbats. De bodde ju inom garnisonen och hade sitt sociala umgänge där. De stamanställda, som endast hade logement i kasernerna, hade större behov av att röra sig ute i samhället och löpte därmed ökad risk att bli utsatta för påhopp av olika slag.²³

Värnpliktiga etablerar sig i garnisonen

Soldaternas inflyttningar i kasernerna skedde i omgångar. De påbörjades redan 1906, men först våren 1909 kunde infanteristerna lämna lägerplatsen Notviken och flytta till Boden. Året därpå anlände fältartilleridivisionen ur Norrlands artilleriregemente A4, tidigare hemmahörande i Östersund.²⁴

²² Guillemot 1990, s. 572.

²³ Ibid.

²⁴ Folke Nordenstam & Bernt Selin, "Fästningens utbyggnad och bestyckning" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 167.

En mindre mobiliseringsövning hölls redan 1911 och i september 1912 inleddes en fullskalig försöksmobilisering. Värnpliktiga hämtades från de tre nordligaste länen, men man undvek trupptransporter från södra Sverige. Däremot sändes befäl från centrala staber i Stockholm, Svea livgarde, Vaxholms grenadjärregemente, Svea artilleriregemente och Norrlands artilleriregemente till Boden. Den stora övningen blottade flera brister i såväl organisation som utbildning och utrustning, däribland persedelförrådets sortering. Än värre var emellertid att ventilations- och värmeanläggningar var undermåliga, vilket gjorde det omöjligt att förlägga större förband inne i fortet.²⁵

Kommandanten kunde konstatera att befälsbristen var ett genomgående problem, vilket resulterade i att såväl A8, Boden-Karlsborgs artilleriregemente, som I19, Norrbottens regemente, inte kunde betecknas som krigsdugliga. Liknande omdöme erhöll Ing4, medan A4:s detachment utmärkte sig som "öfverlägset öfriga i Boden mobiliserade truppförband".²⁶ Bristerna uppvägdes enligt kommandanten till en del av god vilja hos befäl och värnpliktiga, även om fästningsläkaren kunde rapportera många simulanter.²⁷

Våren 1908 kunde man hos Bodens socialdemokratiska arbetarekommun finna ett klart engagemang för garnisonen och vad den stora militära närvaron nu kunde innebära. En viktig partipolitisk fråga på central nivå blev nu aktuell även för det lokala partiet i Boden.

²⁵ Ericson, s. 200f.

²⁶ Ibid, s. 201.

²⁷ Ibid.

Vid första majdemonstrationerna i Boden år 1908 förekom en fana med texten "Ned med det barbariska, landsruinerande militärväsendet". Fanan blev beslagtagen av polis.²⁸ En dryg vecka senare, vid arbetarekommunens ordinarie sammanträde, tog sekreteraren J. A. Jakobsson upp frågan om hur han såg på militära myndigheters agerande och då framför allt användandet av militär trupp vid sociala konflikter och oroligheter. Han menade att arbetarekommunen borde anordna "ett protestmöte emot det nu gängse förfaringsätt att använda militär vid inträffade arbetare konflikter".²⁹ Som exempel tog Jakobsson upp händelserna i Sandö 1907 och nu senast i Härnösand "dit både polis, militär och kanonbåt blivit beordrat emot värnlöst och obehäpnat folk", allt – menade Jakobsson – tydligen i avsikt att skydda kapitalismens intresse. De församlade uttalade sitt stöd och beslöt att fortast möjligt anordna ett protestmöte.³⁰

Den händelse som Jakobsson inledningsvis refererar till inträffade den 10 maj 1907. Då hade 140 man kommenderats till Sandö och 60 man till Dal för att skydda Seth M. Kempes

²⁸ Guillemot 1990, s. 570. Även året därpå inträffade samma sak. För att försöka stävja den försvarsfientliga propagandan hade, år 1906, de så kallade "Staaflagarna" drivits igenom, vilket innebar förbud för krigsmanskap att delta i vissa sammankomster, ändringar i Strafflagen och i Tryckfrihetsförordningen med godkännande vid 1909 års riksdag, se Hakon Leche, "Den inrikespolitiska krisen och krigsmakten under första världskriget" i *Militärhistorisk Tidskrift* 1989, s. 204.

²⁹ Norrbottens föreningsarkiv, Bodens socialdemokratiska arbetarekommun, Vol. 1 (1906–1909), protokoll från Bodens arbetarekommuns ordinarie möte 1908-05-10, § 8.

³⁰ *Ibid.*

sågverksanläggningar i Ådalen. En konflikt kring föreningsrätten hade resulterat i uppsägningar och strejker, varefter strejkbrytare inkallats. Ytterligare oroligheter befarades och Kempe begärde då hjälp från infanteriregementet i Sollifteå.³¹

Dessa åtgärder, kommendering av militär trupp vid inre oroligheter, skulle visa sig få stor betydelse även för de förband som var stationerade i Boden.

Hösten 1914 – en soldats dagboksanteckningar

Händelseutvecklingen i Europa sensommaren och hösten 1914 innebar att justerings- och kompletteringsarbeten efter den stora försöksmobiliseringen snabbt fick avbrytas. Arbetet koncentrerades nu på att möta eventuella hot utifrån.

Den 20 juli drogs permissionerna in på A8 och tio dagar senare började skyddstrupper ur garnisonens samtliga förband att organiseras. Klockan fyra på morgonen den 1 augusti väcktes fortifikationsbefälhavaren Ludvig af Peder- sen av telefonen som kallade honom till kommendantens expedition, där order om mobilisering lästes upp. Strax därefter ringde klockorna i Bodens kyrka in mobiliseringen.³²

³¹ Eric Sjöqvist, *Kravallernas år – en orons tid i Ådalen*, Härnösand 1933, s. 144. Militär beordrades till Ådalen även 1917 och 1931, då fem personer dödades och lika många skadades. Vid dödsskjutningarna ingick inga värnpliktiga i den militära enheten, se Agneta Guillemot, "Från Sundsvall 1879 till Ådalen 1931. Om militära kommenderingar vid strejker och sociala konflikter" i *Individ och struktur i historisk belysning. Festskrift till Sune Åkerman*, Umeå 1997, s. 65.

³² Ericson 1990, s. 203.

Bild 3. Militär personal här fotograferade – troligen 1916 – i en av de manskapshyddor som uppfördes vid fästningens fronter. Männerna bär arméns uniform, 1910 års modell. Foto: Krigsarkivet.

Utifrån den försöksmobilisering som genomfördes 1912 gjordes beräkningar på hur många värnpliktiga man hade att vänta, men beräkningarna slog fel: i stället för de 800 soldater man beräknade skulle komma den första dagen, anlände hela 2 000 man. Inom sex dagar hade inte mindre än 15 000 man inställt sig i Boden. Detta ställde inledningsvis till problem, vilket kan illustreras av

att A8 först efter en månad upptäckte att antalet utspisade soldater översteg det antal som ingick i organisationen. Det visade sig att inte så få höll till i hölador i närheten av fästningen och bara kom fram för "tjänstgöring" i samband med utspisningen.³³

Upptagningsområdet för inkallade soldater var stort och vissa områden i de norra delarna av länet bestod alltså av väglöst land. Det var troligtvis därför som det föll på länsmannens lott att föra inkallelseordern de sista milerna fram till männen i byn Narken. Enligt denna order skulle de bege sig till Boden och vara på väg inom tolv timmar.³⁴

Bland männen fanns Robert Tervahautas, en 28-årig jordbrukare och en av de värnpliktiga soldater som nu skulle till Boden. Männen lämnade Narkens by den 4 augusti 1914 och samma dag började Robert skriva dagbok.³⁵

Det tog två och ett halvt dygn för männen att färdas ned till fästningsgarnisonen. Den första sträckan använde de båt nerför älven till Jokk, där männen stannade för övernattnig. Därefter fortsatte man färden till fots långa sträckor. Männen gick in i Bredsel, där de köpte kaffe, och efter ytterligare en kaffepaus nådde de så småningom Strömnäs färjeläge.

³³ Ericson 1990, s. 203.

³⁴ Ridbäck, Irma, *Mobiliserad 1914, Menige 264 Tervahautas berättelse*, Uppsala 2018, s. 15. (Se även Anders Emanuelssons recension av Ridbäck i *Oknytt* 3–4 2018.)

³⁵ Dagboken är skriven på meänkieli men översatt till svenska av Irma Ridbäck, barnbarn till Robert. Denne gjorde sin värnplikt 1907 troligen i Notviken, Luleå. År 1947 bytte Robert Tervahautas sitt efternamn till Ridbäck.

Robert beslutade nu att därifrån, tillsammans med en kamrat, ta skjuts de sju kilometrarna till "Snickar-Eriks". Hit anlände de båda klockan tio på kvällen den 5 augusti, och Robert skriver:

Där låg vi över natten och husbonden var tillmötesgående mot oss. På morgonen den 6 (augusti) började vi gå till Bränna, där vi inväntade båten, som för oss till Råktjärvs sydända (vid Morjärv) och där steg vi på tåget, som för med sig unga män från varje socken. Så kör den pustande med god fart till Bodens station.³⁶

Robert var en av de män från Korpilombolo, Jukkasjärvi och Övertorneå socknar som inte hade kallats till 1912 års försöksmobilisering. De var därför inte bekanta med fästningen och garnisonen. Vid ankomsten till kaserngården fanns emellertid kompanichefen kapten Rutbäck på plats och visade männen den kasern där de skulle tillbringa de första dygnet. Sedan kläder och övrig materiel fördelats, hänvisades männen till logement 22 för övernattnings. Robert skriver "så blev vi 9:e kompaniet vid I19 i Boden".

Söndagen den 9 augusti "började de leda oss till skogen och förde oss hit framför Degerbergs fästningen, som ligger 8 km längre bort från Boden". Här fick männen ur 9:e kompaniet, som totalt bestod av 240 man, slå upp sina tält. Roberts tätlag bestod av 16 tornedalingar. De flesta förstod enklare svenska men föredrog att tala meänkieli.

³⁶ Detta samt följande citat i avsnittet är, om inte annat uppges, hämtade ur Robert Tervahautas dagbok från 4/8–28/9 1914, se Ridbäck 2018.

De dagliga rutinerna bestod av en timmes exercis på morgonen och därefter högg man träd och bar timret till anvisad plats. Knappt två veckor senare påbörjades, skriver Robert, "ett annat slags arbete". Order hade kommit att kompaniets båda plutoner skulle bygga fyra kojor som skulle fungera som vinterbostäder för soldaterna. Robert hade då redan konstaterat att luften var kall och han hade svårt att sova på grund av kylan i tältet. Under de första veckorna fanns vare sig eldstad eller sängkläder i tälten och männen fick "böka och slåss mot kylan hela natten". Den 19 augusti skriver så Robert "nu har vi eld inne i tältet och en timme håller var och en vakt natten igenom".

Männen utförde ett fysiskt tungt arbete, men den mat som utdelades var inte anpassad därefter. Efter en dryg veckas arbete intill tältlägret vid Degerberget bestod kvällsvarden av vidbränd gröt, skummjolk och skämd ost samt te. Några dagar senare uppger Robert att kvällsvarden, efter två timmars arbete, var lite te och en bit margarin. Det var mat för "skogskrigets män". Ber man om mer så ropar kompanibefälet "tyst". Men kaffet, som man drack ofta, fick många gånger ersätta de sparsamma eller uteblivna portionerna. När bara skummjolk serverades, köpte man kaffe på marketenteriet och kokade själv. Vid något enstaka tillfälle noterar Robert att maten var "ganska god". Han nämner en middag när ärtsoppa och fläsk serverades, men konstaterar även att den dagen fick de ingen kvällsvard alls.

Bild 4. 9:e kompaniets båda plutoner fick order att bygga fyra kojor (manskapshyddor) som vinterbostäder. En del bar timmer, någon plockade mossa och övriga var "byggnadsarbetare". Arbetet drog ut på tiden och från den 9 september fick männen arbeta övertid. Den 28 september, när Robert får 15 dagars tjänstledigt, skriver han: "till dess jag kommer tillbaka är träkojorna troligen färdiga". Bilden från 1916. Foto: Krigsarkivet.

Under de knappa två månader som Robert tillbringade i tältlägret framför Degerbergets fästning deltog han i några mindre övningar.

Det var vid frukostdags det hela började. Vädret var vackert och männen bar virke bort till barackbygget. Samtidigt får de höra kanonmuller. Robert skriver: "I Degerberget är det skarpskjutning idag. Mullret är kraftigt och en stark flamma syns ur kanonens mynning varje gång det brakar till".

Dagen därpå var det samling i full mundering. Robert, som tidigare fått kvittera ut mausergevär och ammunitionsbälte med 100 skarpa laddningar, var nu med i en bataljons-

marsch genom skogarna mot och bortom Vittjärv. På återvägen gjordes attack mot fienden och slutligen genomfördes ett bajonettanfall.

Sista veckan i augusti, när Robert fått permission några timmar för att uträtta ett ärende nere i samhället, träffade han några bekanta pojkar och Robert skriver: "jag hämtade också tidender (nyheter) därifrån hit till skogen, men man kan inte tro på dem". Han funderade över hur länge han skulle bli kvar. Männen i tältet saknade information om vad som hände i landet och ute i Europa, men det var kompani- och regementsofficerarna som beslutade *om* och i så fall *hur mycket* information som skulle ges. Robert tycker att tiden blev lång "när man inte vet mer än det man ser", men – konstaterar han – "man får alltid ta emot det herrarna ger". Den knapphändiga informationen leder till en viss uppgivenhet.

Robert nämner inget om den försvarsfientliga propaganda som sprids i garnisonen. Han skriver i stället om högljudda och skräniga personer och om "en hel del funderingar". Robert finner dock ett visst lugn i samlingarna och när kaptenen håller korum, vanligtvis under lördags-eftermiddagen före aftonvarden och på söndagens morgon. Vid ett tillfälle har man även gudstjänst i Gamleby, på västra sidan om Bodenträsket.

Den 28 september, efter knappt två månader, får Robert – efter beslut om 15 dagars tjänstledighet – resa hem. I praktiken innebar detta emellertid hemförlovning för Robert Tervahautas och de övriga männen i tältlaget.

Beredskapen för de inkallade förbanden i Boden varade i totalt tre månader och under resten av krigsåren ute i Europa bevakades Boden av skyddstrupper från olika delar av

landet.³⁷ Den stora krigsbesättning som tillfördes fästningen under mobiliseringens tre månader, användes upp till fem timmar per dag för arbetsuppgifter som syftade till att rusta fästningen för krig. Bland dessa uppgifter ingick byggandet av manskapshyddor, ett arbete som nu fullföljdes av skyddstrupperna sedan männen i 9:e kompaniet hemförlovats.³⁸

Organiserad antimilitär propaganda – ett hot mot militärväsendet?

Den antimilitära propagandan förstärktes efter krigsutbrottet i Europa. Vid ett möte i Boden, arrangerat av socialdemokratiska ungdomsklubben i januari 1916, protesterades skriftligen mot de långvariga inkallelserna. De betraktades som misshushållning med "samhälleliga värden" och arbetskraft.³⁹

I *Norrbottenskuriren* betecknades den skrivelse som upprättades på mötet som en "myteriunge" och beskrevs som landsförrädisk propaganda. Även *Dagens nyheter* engagerade sig i debatten.

Regeringen tog intryck av pressens skrivelser och beslutade att undersöka förhållandena i Boden. En kommission under ledning av general Uggle sändes upp till fäst-

³⁷ Ericson 1990, s. 204.

³⁸ Björklund, Jörgen, "Från stationssamhälle till garnisonsstad" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 382. Så småningom fanns hela barackläger.

³⁹ Guillemot 1990, s. 574.

ningsgarnisonen och genomförde inspektion. Man fann att det inte var några problem med disciplinen bland de värnpliktiga. Krigsrätten frikände alla utom en, som ansågs vara upphovsman och kände till skrivelsen i förväg. Denne dömdes till en månads fängelse.⁴⁰

Det uppmärksammade mötet i Boden fick även andra, lokala konsekvenser. Såväl militära myndigheter som polis försökte på olika sätt stävja den försvarsfientliga propagandan, som många uppfattade som orsak till problemen. Polisuppsyningsmannen försökte dämpa propagandan genom att hota kaféägare med indragning av deras tillstånd att driva rörelsen, om de tillät att agitation bedrevs i deras lokaler.

I syfte att organisera och öka samarbetet och "förbrödningen mellan soldater och arbetare" bildade vänster-socialisterna våren 1917 Sveriges soldat- och arbetarförbund. Styrelsen bestod av en centralkommitté på fem personer med säte i Stockholm. Förbundet gav ut tidningen *Frihets-flamman* som spreds bland värnpliktiga och innehöll militärpolitiska artiklar skrivna av vänster- och ungsocialister. En av dem var C. J. Björklund som bland annat författade material om den "aktiva formen" för militärens övergång. Den borde innebära "att hela regementen med flygande fanor och klingande spel" gick över på revolutionens sida. Den passiva formen däremot kunde ta sitt uttryck i "att soldaterna obstruerar hela den militära apparaten".⁴¹ Uppgifter i *Frihets-flamman*

⁴⁰ Guillemot 1990, s. 575.

⁴¹ Klockare, Sigurd, *Svenska revolutionen 1917–1918*, Stockholm 1981, s. 162.

1918 visar att förbundet hade lokalföreningar i elva städer, däribland Boden.⁴²

Enligt den utredning som presenteras i "Betänkande och förslag angående åtgärder mot den försvarsfientliga propagandan 1921" hade propagandan sin största spridning bland infanteriets olika enheter, medan specialvapnen inte varit lika starkt berörda av denna.

De sakkunniga fortsätter:

Mest intensivt synes den [propagandan] bedrivs vid de norrländska truppförbanden, vilket säkerligen står i samband med uppkomsten av de stora arbetarecentra i industriområdena därstädes, varest som bekant vänster-socialismen vunnit sin största spridning.⁴³

Man hade vid en del truppförband, speciellt i de större garnisonsorterna, kunnat fastställa att det fanns s.k. arbetar- och soldatråd, vilkas verksamhet emellertid varit ytterst svårt att kartlägga. Detta på grund av "det försiktiga sätt" som de drivs och "den hemlighetsfullhet" som de omges med.⁴⁴

⁴² *Frihets-flamman: organ för Sveriges soldat- och arbetarförbund*, nr 3–4 1918.

⁴³ Betänkande och förslag angående åtgärder mot den försvarsfientliga propagandan. Stockholm 1921, s. 59.

⁴⁴ *Ibid.* Dessa "arbetar- och soldatråd" är liktydiga med ovan beskrivna lokalföreningar.

Militärdemonstrationer – från matstrejker till gemensamma marscher utan befäl

Ungefär samtidigt som de nya formerna för maktutövning prövades i soldaternas och arbetarnas rådsrörelse, stod Sverige inför en våg av hungerdemonstrationer då militär trupp beordrades att bistå ordningsmakt.⁴⁵ Under krigets första år hade den svenska ekonomin expanderat och handeln var god, men detta skulle förändras. Sommaren 1916 stod det klart att engelsmännen lade hinder i vägen för brödsädsimporten och spannmål på väg från Amerika kvarhölls. Ytterligare svårigheter tillstötte sedan de tyska och österrikiska regeringarna i januari 1917 proklamerat det "oinskränkta u-båtskriget".⁴⁶ För att trygga landets livsmedelsförsörjning tvingades regeringen besluta om ransoneringar, och det var framför allt den icke jordbrukande befolkningen som drabbades. För att garantera en rimlig

⁴⁵ Vid minst tre tillfällen rekvirerades militär trupp i samband med demonstrationer: den 28/4 fördes från garnisonen i Sollefteå två infanterikompanier, 25 kavallerister och en kulsprutepluton till Ådalen samt, i ett senare skede, ett kompani infanterister och en kulsprutepluton från I20 samt 45 kavallerister ur K8 samtliga från Umeå, till länsfängelset i Härnösand. Där fanns Anton Nilsson, dömd för delaktighet i sprängningen av strejkbrytarfartyget Amalthea i Malmö, och man befarade en fritagning av honom. Den 5/5 fördes ett 100-tal artillerister och kavallerister från Kviberg till demonstrationerna i centrala Göteborg, se Hans Nyström, *Hungerupproret 1917*, Ludvika 1994, s. 19, 20, 28 samt Arvid Cronenberg (red.), *Umeås blå dragoner*, Arvidsjaur, Norrlands dragonregemente 1994, s. 109.

⁴⁶ Nyström 1994, s. 34, 44, 45.

fördelning av varor och livsmedel försågs dessa grupper med ransoneringskort, främst brödkort.⁴⁷

Det fanns – menar Nyström (1994) – ett samband mellan hungerdemonstrationerna våren 1917 och oron bland soldaterna, då många missnöjesyttringar vid militära förband berodde på dålig förplägnad.⁴⁸

De utomparlamentariska aktionerna i form av hungerdemonstrationer och hungerupplopp under 1917 oroade. För de styrande upplevdes det som särskilt oroande, att det militära manskapet deltog.⁴⁹ Inom Bodens garnison förekom kollektivt agerande av värnpliktiga vid några tillfällen, bland annat i form av matstrejker under april 1917.

Vid det tillfället var det värnpliktiga vid I19 som kommit till matsalen inför kvällsmaten, men vägrade äta. Ett värnpliktigt bordsbefäl blev beordrat att servera mat, men vägrade med hänvisning till att de värnpliktiga ändå inte skulle äta. Denne ställdes senare inför krigsrätt och dömdes till straffarbete i två månader.

Vid Bodens ingenjörskår förekom ett försök till matstrejk och även vid A8 och A4-detachement förekom försök som uppfattades som organiserade.⁵⁰

⁴⁷ Nyström 1994, s. 45.

⁴⁸ Ibid, s. 32.

⁴⁹ Guillemot 1990, s. 570.

⁵⁰ Ibid, s. 576.

Bild 5. I19:s matsal där en av matstrejkerna utspelade sig 1917. Foto: *Försvarsmaktens regionarkiv, Boden.*

Ett helt nytt inslag i den antimilitära agitationen uppstod när cirka 200 flottister från Skeppsholmen, efter ett möte med Hinke Bergengren den 19 april, tågade hem i sluten trupp utan något befäl. Flottisternas marsch väckte allmänhetens nyfikenhet och folk strömmade till. Det resulterade i att en säkerhetsstyrka från Skeppsholmen utkommenderades. Någon sammanstötning mellan truppenheterna ägde emellertid inte rum, men händelsen blev förstasidesstoff i alla Stockholmstidningar påföljande dag. Tre dagar senare upprepades det hela. En ungsocialistisk klubb ordnade ett extra möte där ett stort antal värnpliktiga infann sig. En resolution mot den dåliga maten och permissionsförbuden antogs av soldaterna som därefter tågade hem i sluten trupp.⁵¹ Endast

⁵¹ Att soldaterna marscherade i "sluten trupp" innebar – enligt 1:e intendent Thomas Roth, Armémuseum – att de marscherade i gruppkolonner, med fastställda luckor och avstånd, alltså med tät på fyra

två dagar därefter, den 24 april, genomfördes ytterligare en demonstration med värnpliktiga från ett stort antal förband inom Stockholms garnison.

Dessa händelser inledde en väg av militärdemonstrationer över hela landet, i Sollefteå och Östersund, men i övrigt i Syd- och Mellansverige. Sammanlagt ägde 19 aktioner rum under perioden 18 april till 1 maj. I Östersund samt ytterligare tre städer marscherade soldaterna genom de centrala delarna av staden. Stora torget var troligen i samtliga fall ett av marschmålen. Avsikten med detta vägval var sannolikt att väcka mesta möjliga uppmärksamhet.⁵²

Militär trupp beordras mot arbetare på Seskarö

Den organiserade antimilitära propagandan ledde till försök från förbandsledningens sida att hindra de värnpliktiga att delta i de möten som arrangerades. Permissionsförbud infördes under de tider då dessa möten skulle hållas och dessutom skickades underofficerare för att kontrollera att inte några värnpliktiga smitit iväg utan permission.⁵³

Inför 1 maj 1917, då läget var ytterst spänt i flera delar av landet, insamlades bajonetter samt slutstycken från gevär

mans bredd, armbågs lucka och 1,25 cm:s avstånd till framförvarande. Enligt Ericson Wolke hade flottan redan från 1898, vilket var tre år före den allmänna värnpliktens införande, rustat två beväringssavdelningar på försommaren, en i Karlskrona och en i Stockholm, se Lars Ericson Wolke, *Soldatforska! Hur jag finner mina militära förfäder*, Sveriges Släktforskarförbund 2013, s. 94.

⁵² Andrae 1974, s. 89f.

⁵³ Guillemot 1990, s. 575.

vid vissa kompanier inom Bodens garnison och ammunition fraktades till fortet. Men den väntade urladdningen uteblev.⁵⁴ I norra Sverige var det i stället händelser ute på Seskarö några veckor senare som blev kulmen på de mot-sättningar som byggts upp mellan militärledningen och de värnpliktiga, en händelse som – utöver hungerdemonstrationer och konflikt med öns båda bagare – skulle få en speciell betydelse inom militära etablissemang.

Förbindelserna mellan ön och fastlandet upprätthölls sommartid med båt och vintertid med häst över isen. Kunde man nyttja isvägen var avståndet till närmaste väg på fastlandet en halv mil, medan sjövägen till Haparanda uppgick till *en* landmil. När isen inte bar och inte heller kunde forceras med båt var kontakterna med fastlandet i det närmaste avbrutna. Detta försvårade vanligtvis öns försörjning av livsmedel, och nu i kristider – då ransonering och regleringsbestämmelser förhindrade lagring – blev situationen snart akut för de cirka 600 sågverksarbetarna och deras familjer vid Granviks- och Sandviks sågverksanläggningar.⁵⁵

De matsändningar som nådde ön under maj månad 1917 var av mycket dålig kvalitet. Dessutom hade en stor del av de brödkort som innevanarna hade rätt till inte kommit fram. I detta läge beslöt arbetarna att själva genomföra en fördelning ur de stora lager som fanns hos öns båda bagare. Kvällen den 25 och morgonen den 26 maj delade man ut sammanlagt 912 kilo hårt bröd, som betalades till ordinarie

⁵⁴ Klockare 1981, s. 40; Guillemot 1990, s. 575.

⁵⁵ Klockare, s. 107.

pris. Den ene bagaren var införstådd med aktionen, men den andre anmälde tillgreppen för åtal.⁵⁶

Polis anlände till ön och den 28 maj påbörjades förhör med fyra misstänkta som hämtades och fördes till Granvik-brädgårdens kontor. Ryktet om vad som var på gång spred sig och inom kort hade 300 personer samlats utanför kontorslokalen under högljudda protester. Man lyckades hjälpa de misstänkta ut genom ett fönster och istället låstes några av polismännen in. På bagarens angivelse hade några få misstänkta plockats ut och det var framför allt detta som upprörde folkmassan. Alla var solidariskt ansvariga för vad som inträffat, menade man, och dessutom var man villig att "överlämna en lista över samtliga skyldiga men skriven med namnen som ekrar i ett hjul, så att ingen skulle kunna utpekas som ledare".⁵⁷ De församlade arbetarna krävde samtidigt att poliserna skulle lämna ön till dess listan var klar, vilket även skedde.

Redan dagen därpå återkom ett antal myndighetspersoner, för att återuppta förhören. Dessutom hade man den 30 maj tillkallat 50 man ur neutralitetsvakten i Haparanda, bestående av trupp från Västernorrlands regemente i Sollefteå. Inför denna övermakt inställde arbetarna sig till förhören. Kronofogden hade lovat att inga häktningar skulle äga rum.

⁵⁶ Nyström 1994, s. 30.

⁵⁷ Ibid.

Bild 6. Landshövdingen Murray håller sitt tal i den öppna dörren till Folkets hus på Seskarö, då de församlade inte rymdes inne i lokalerna. Talet hölls söndagen den 3 juni 1917, samma dag som Murray anlät till ön med lotsbåten Vega. Fotograf okänd. Foto: Norrbottens museum.

Förhören skulle nu hållas hemma hos den bagare som anmält "brödstölderna".⁵⁸ Folkmassan utanför var snart uppe i ca 1 000 personer. I tidningen *Socialdemokraten* beskrivs hur arbetarna

och även kvinnor och barn, lägrade utanför förhörslokalen medan en och en av de arbetare, som polisen utsågo, fingo gå in på förhör. Militärpatrullerna gingo med påskruvade bajonetter runt församlingen. Det låg allvar över det hela. En grammofon hade placerats i ett öppet fönster och den spelade Arbetets söner, oupphörligen, oupphörligen. Slutligen blev militärbefäl-

⁵⁸ Nyström 1994, s. 30.

havaren nervös och befallde att man skulle upphöra med detta stycke. Svaret blev att Arbetets söner sjöngs unisont av hela människomassan.⁵⁹

Vid sextiden på kvällen förklarade kronofogden två av arbetarna häktade och i det ögonblicket brast det återhållna lugn som man upplevt på platsen. De församlade reagerade med talkörer och stenkastning. Kronofogden "läste upproslagen" och när det inte fick någon verkan "befallde han att upproret skulle med vapenmakt stillas. Efter ett ögonblicks tvekan störtade ett stort antal arbetare fram ur massan, kastade sig över soldaterna och ryckte gevären ifrån dem".⁶⁰

Arbetarna erövrade 24 gevär och i det tumult som uppstod även sergeant Nilssons och kaptan Falks revolverar. Falk hann tömma sin revolver och såra två arbetare, den ene i låret och den andre i benet.⁶¹ Sedan det hela lugnat sig något avreste myndighetspersonerna och soldaterna till fastlandet och arbetarna gömde vapnen i spånfyllningen till väggarna på det Godtemplarhus som var under byggnad.⁶²

Efter en natts vila återtog en förstärkt ordningsmakt initiativet på ön. Den 31 maj anlände två infanterikompanier och ett kulsprutekompani med isbrytaren Simson och dagen därpå ytterligare 125 infanterister, samtliga från garnisonen i Boden. Dessutom uppställdes en kanon på bryggan vid Sandviks sågverk och en motorbåt, bestyckad med kulspruta, patrullerade utanför öns stränder. Någon dag senare, lördagen den 2 juni, anlände jagaren Vale och ankrade upp i

⁵⁹ *Socialdemokraten* 2/6 1917 återgivet i Nyström, s. 31.

⁶⁰ Nyström 1994, s. 31.

⁶¹ Klockare 1981, s. 104.

⁶² Nyström 1994, s. 31.

fjärden utanför Seskarö. Alla civila båtar togs i beslag, telefonsamtal censurerades och ingen tilläts lämna ön.⁶³

Klockan tio på söndagsförmiddagen den 3 juni anlände landshövdingen Murray till Seskarö. Han hade med sig allahanda matvaror som smör, kaffe, gryn, makaroner och torrmjök. Samma eftermiddag höll han ett tal till de cirka 600 arbetare som samlats. Därefter träffades en överenskommelse. De församlade lovade medverka i den rättsliga undersökning beträffande vad som inträffat om – vilket var arbetarnas krav – den militära truppen lämnade ön. Så skedde i omgångar under den påföljande veckan.⁶⁴

Åtta arbetare åtalades för deltagande i upplopp och dömdes till mellan tre och fem månaders fängelse. Ett antal personer som deltagit i det illegala brödköpet fick betala böter.⁶⁵

⁶³ Nyström 1994, s. 31; Klockare, s. 113.

⁶⁴ Efter händelserna på Seskarö under perioden 28 maj–3 juni 1917 skulle det dröja fram till den 14 maj 1931 innan beordrande av svensk militär vid inre social oro och/eller arbetskonflikt återigen skulle väcka stor uppståndelse. För att förhindra en upprepning av dödsskjutningarna i Ådalen utvecklades polisväsendet och en statspolis inrättades år 1933. I dag kan militär enhet bistå polis vid transporter och eftersök, samt efter 2006 även vid en terrorsituation.

⁶⁵ Nyström 1994, s. 31.

På randen till revolution?

Händelserna på Seskarö var de sista i en rad av hungerdemonstrationer och upplopp under perioden april–maj 1917. Därefter gick man in i en något lugnare period, men den skulle visa sig bli kortvarig.

Valet hösten 1917 blev en framgång för socialdemokraterna och liberalerna. Hjalmar Branting drev nu, som ledare för det socialdemokratiska partiet, frågan om en rösträttsreform och utnyttjade hungerrörelsen, men framför allt oroligheterna inom militära enheter, som påtryckning.

Ett år senare, under senhösten 1918, drabbades Europa av flera våldsamma samhällsomvälvningar. Den 9 november tvingades den tyske kejsaren abdikera och efter tsarfamiljens avrättning och upplösning av den tidigare tillfälliga regeringen, rådde inbördeskrig i Ryssland. Nu befarade man i Stockholm att vänstersocialisterna, som den 14 november inkallat sina ombud från hela landet, förberedde en större aktion. Skulle även Sverige dras med i de våldsamma samhällsförändringarna?

Vid regeringens sammanträde den 12 november 1918 beslutades om försiktighetsåtgärder. Värner Rydén, en av Brantings män, skriver i sina dagboksanteckningar: "Särskilt opålitliga truppförband hade hemförlovats och inom flottan avlägsnats till Karlskrona. Ur alla gevär i förråden hade slutstycken uttagits och lämnats i förvar hos pålitliga officerare. I Norrbotten hade landstormsförrådets gevär förts till

Boden. Efter framställning från polismästaren hade även kulsprutorna berövats sina slutstycken”.⁶⁶

Efter några dagars hårt arbete i mitten av november lyckades regeringen, med statsminister Nils Edén och finansminister Hjalmar Branting – sedan ”högersinnade män ur industri- och finansvärlden” samt ärkebiskop Nathan Söderblom lämnat sitt stöd – komma överens om ett författningsprogram.⁶⁷ Detta presenterades den 14 november och skulle, enligt regeringen, förverkligas så fort som möjligt.

Några avslutande noteringar

De antimilitära stämningarna började relativt snart inom Bodens samhälle efter 1901, då den nya härordningen trädde i kraft. Härordningen innebar att man fastställde ett nytt utbildningssystem men med en kvarvarande stark officerskår i tydlig maktposition över tvångsrekryterade elever/soldater, vilka många gånger var politiskt medvetna arbetarpojkar. Däremellan uppstod en otydlig grupp underbefäl, tillfälligt uppbyggd av volontärer. Dessa blev tidigt utsatta för trakasserier då vänsterorienterade aktivister försökte hindra alla former av fastanställningar inom militära enheter.⁶⁸

⁶⁶ Stig Hadenius (red.), ”Värner Rydés dagboksanteckningar 11–15 november 1918” i *Kring demokratins genombrott i Sverige*, Stockholm 1966, s. 108. Värner Rydés dagboksanteckningar från tisdagen den 12 november 1918.

⁶⁷ *Ibid*, s. 109–114.

⁶⁸ Guillemot 1990, s. 572.

Enligt försvarsdepartementets utredning om den försvarsfientliga propagandan (1921) inriktades arbetet bland antimilitära grupperingar "på att undergräva själva organisationen av krigsmakten och dess användbarhet, särskilt genom att i möjligaste mån förhindra såväl rekrytering av den fast anställda personalen som de värnpliktigas utbildning och disciplinering".⁶⁹ Propagandan syftade även till att framkalla öppen vägran att fullgöra givna order vilket resulterade i "ett väsentligt försvagande av krigsmaktens pålitlighet och därmed av dess användbarhet".⁷⁰ Som exempel kan nämnas landshövdingen C. M. Ströms dilemma under hungerkravallerna i Ådalen i slutet av april 1917. När Ström tillkallade militär kunde han konstatera att nyttan med denna åtgärd var tveksam, då många soldater öppet visade sin sympati för arbetarna.⁷¹

"Vi kunna inte lita på trupperna, det är det svåra i denna situation" uppgav civilminister von Sydow dagen före en riksdagsdebatt i slutet av april 1917.⁷² När så de värnpliktiga under samma period – efter att ha bevistat olika möten – marscherade hem i "sluten grupp" utan befäl, väckte det oro på högsta militära nivå. Troligen hade de värnpliktiga in-

⁶⁹ Betänkande och förslag angående åtgärder mot den försvarsfientliga propagandan. Stockholm 1921, s. 50.

⁷⁰ Ibid, s. 51. De indelta soldaternas "användbarhet" var en annan. Mellan åren 1815 till 1865 sändes soldater på arbetskommenderingar, exempelvis byggande av fästningar, kanaler, vägar och hamnar. Efter 1865 upphörde dessa och ersattes av "kommenderingar av trupp för att säkra den inre ordningen", se Ericson Wolke, s. 63).

⁷¹ Nyström 1994, s. 19.

⁷² Riksdagsdebatten handlade om den borgerliga skyddskåren och citatet finns i Erik Palmstiernas dagbok, s. 53. Se även Klockare, s. 49.

spirerats av talarens agitation om folkbeväpning och uppriktande av en revolutionsarmé.⁷³ Det blev nu viktigt för de värnpliktiga att visa att den svenske soldaten i grunden alltfjämt var arbetare, även om han under vissa perioder var klädd i uniform.

Branting lyckades så småningom att använda den oroliga och tidvis upproriska stämningen för att, tillsammans med Edén, nå en demokratisk författningsreform, och vårt land behövde inte genomgå samma dramatiska omvälvningar som grannarna i öst.

I och med världskrigets slut i november 1918 och det demokratiska genombrottets förverkligande i december samma år, mattades den antimilitära agitationen. Detta innebar även förbättrade relationer mellan arbetarrörelsen och militära enheter inom Bodens garnison.⁷⁴

⁷³ Hinke Bergegren, journalist och redaktör för ungsocialisternas tidskrift *Brand*, och Karl Kilbom, sekreterare i ungdomsförbundet, hade varit talare vid möten i Stockholm där stora grupper soldater varit närvarande, se Andrae, s. 88–89.

⁷⁴ Guillemot 1990, s. 577.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Arkivcentrum Norrbotten (Luleå), Norrbottens föreningsarkiv
Bodens socialdemokratiska arbetarekommun, Protokoll Vol. 1
(1906–1909)

Muntliga källor

Thomas Roth, Armémuseum, Stockholm.

Litteratur

Ahnlund, Mats, "Staden, militärarkitekturen och den militära miljön", i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 263–321.

Andrae, Carl Göran, "Proletära organisationsformer 1917: Militärdemonstrationerna och arbetarkommittén" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, Lund 1974, s. 88–108.

Andrae, Carl Göran, "Regeringen Swartz och den svenska revolutionen" i *Historisk tidskrift*, Stockholm 1976, s. 313–337.

Betänkande och Förslag angående Åtgärder mot den försvarsfientliga propagandan, avgivet av Försvarsdepartementet tillkallade sakkunnige, Stockholm 1921.

Björklund, Jörgen, "Från stationssamhälle till garnisonsstad" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 325–462.

Cronenberg, Arvid (red.), *Umeås blå dragoner*, Arvidsjaur, Norrlands dragonregemente 1994.

Ericson, Lars, "Från besättningstrupp till utbildningscentrum" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 189–228.

Ericson Wolke, Lars, *Soldatforska! Hur jag finner mina militära förfäder*, Sveriges Släktforskarförbund 2013.

Frihets-flamman: organ för Sveriges soldat- och arbetarförbund, nr 3–4 1918.

- Guillemot, Agneta, "Rekrytering av underbefäl och underofficerare" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 497–524.
- Guillemot, Agneta, "Militären och bygden" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 549–596.
- Guillemot, Agneta, "Från Sundsvall 1879 till Ådalen 1931. Om militära kommenderingar vid strejker och sociala konflikter" i *Individ och struktur i historisk belysning. Festskrift till Sune Åkerman*, Umeå 1997.
- Guillemot, Agneta, "I demokratiens Sverige finnes icke jordmån för äventyrligheter" i *Människan, arbetet och historien, en vänbok till professor Tom Ericsson*, Umeå 2012.
- Hadenius, Stig (red.), "Värner Rydén's dagboksanteckningar 11–15 november 1918" i *Kring demokratins genombrott i Sverige*, Stockholm 1966, s. 105–114.
- Klockare, Sigurd, *Svenska revolutionen 1917–1918*, Stockholm 1981.
- Langkjaer, Jenny, *Övervakning för rikets säkerhet, Svensk säkerhetspolisär övervakning av utländska personer och inhemsk politisk aktivitet, 1885–1922*, Stockholm 2011.
- Leche, Hakon, "Den inrikespolitiska krisen och krigsmakten under första världskriget" i *Militärhistorisk Tidskrift* 1989, s. 183–222.
- Moselius, Karl Gustaf, *Elsa Knibergs Dagbok*, Stockholm 1953.
- Nordenstam, Folke och Selin, Bernt, "Fästningens utbyggnad och bestyckning" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 143–182.
- Nyström, Hans, *Hungerupproret 1917*, Ludvika 1994.
- Palmstierna, Erik, *Orostdid II 1917–1919. Politiska dagboksanteckningar*, Stockholm 1953.
- Ridbäck, Irma, *Mobiliserad 1914, Menige 264 Tervahautas berättelse*, Uppsala 2018.
- Sjöqvist, Eric, *Sandökravallernas år – en orons tid i Ådalen*, Härnösand 1993.
- Skeppstedt, Sven, "Fästningens utveckling, tillstånd och betydelse 1900–1943" i Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*, Västervik 1990, s. 103–141.

Recensioner

Stig Anderback, Bo Nilsson & Anders Björkman (red.), *Skolexempel: Perspektiv på en 175-åring*. Västerbottens läns hembygdsförbund 2017.

År 2017 var det 175 år sedan folkskolan grundades i Sverige. Med anledning av detta initierade Västerbottens läns hembygdsförbund ett bokprojekt som har resulterat i antologin *Skolexempel: Perspektiv på en 175-åring*. I antologins 22 kapitel berättar de olika författarna om skilda företeelser ur skolans historia.

För den som är forskare inom utbildningshistoria är detta slags samlingar guldgruvor. Förutom att vara intressanta i sig själva ger minnesberättelser och reflektioner, redogörelser och detaljutredningar relief och ibland korrektiv till de bilder av skolhistorien som man får genom de mer gängse och officiella källorna. Det är inte helt ovanligt att denna typ av texter skapar nya, tidigare otänkta tankar och infall som så småningom kan utvecklas till nya forskningsproblem.

Antologin *Skolexempel* är inget undantag. Som nästan alltid är

fallet är de ingående texterna av tämligen olika karaktär och också mer eller mindre givande att läsa. Somliga redogör helt torrt för någon lokal skolinstitutionens utveckling utan att vidare kommentera eller reflektera över den historia som därvid framträder. Ur forskarens synvinkel är dessa texter kanske inte så spännande; söker man konkreta historiska detaljuppgifter finns andra kanaler som är mer pålitliga. Men alla läsare har förstås inte samma tillgång till de mer officiella faktakällorna och har kanske ett stort intresse av att få veta precis hur en institutions utveckling gick till. Dessutom är det lokala perspektivet, med just de lokala detaljerna, en styrka i boken. Det ger en kompletterande bild till den nationella och centrala skolhistoria som oftast är den som framträder i de ofta använda källmaterialen.

Den mest spännande läsningen är utan tvekan – och detta tror jag de flesta läsare skulle hålla med om – de personliga berättelserna, både de där lärare berättar om något ur sin egen lärartid och Anders Björkmans återberättelser av intervjuer med olika lärare. Jag vill särskilt lyfta fram Lars-Göran Hultmars fångslände

redogörelse för sitt arbete med att åstadkomma det elevstyrda lärande som var grundtanken i 1994 års läroplan. Berättelsen lyser av engagemang och den genomsyras av ett intresse för varje barn och alla barns möjligheter till lärande. Exempelen som Hultmar tar upp visar hur betydelsefullt lärares arbete är och hur man som lärare har att lista ut och förstå elevernas individuella villkor i rådande situation, och därvid finna lösningar som leder till lärande, utveckling och ökad glädje för barnet. Jag skulle vilja föreslå att denna text användes som lärarutbildningslitteratur. Blivande lärare under utbildning bör få läsa denna text för inspiration och för att få tilltro till de stora möjligheter som lärare har till viktiga insatser i sitt kommande värv och till att vara betydelsefulla för elevernas glädje och självtillit.

Det är spännande att reflektera över hur olika läroplansutvecklingen kan uppfattas och värderas. Stig Anderback redogör för de skolpolitiska förändringarna från och med 1960-talet och framåt, en period under vilken han till stora delar själv varit verksam inom skolan. Han ställer sig kritisk till idéerna bakom läroplanen 1994. Det stärkta elev-

inflytandet över undervisningsinnehåll och metoder reflekterar ett synsätt på lärande som Anderback lyfter fram som "den enda utbildningspolitiska förklaringen till kunskapsförfallet" (s 12). Lars-Göran Hultmar illustrerar en motsatt hållning. För honom innebar läroplanens formuleringar en bekräftelse på hans erfarenhet av hur elever faktiskt lär sig. Han fann att den nya läroplanen satte ord på den syn på lärande som han själv nått fram till efter många års arbete som lärare. I sina berättelser om konkreta "fall" visar Hultmar att utgångspunkten i elevernas motivation och delaktighet medfört fantastiska framsteg inte bara i kunskap i snäv bemärkelse, utan i dess vidaste, livsavgörande betydelse.

Detta illustrerar bland annat hur samma utbildningspolitiskt grundade förändringar kan leda till väldigt olika resultat och hur svårtolkad skolans utveckling är. Det är inte förvånande – om än ofta irriterande för skolans praktiker vilket flera av lärarberättelserna vittnar om – att tolkningar av skolans behov kan bli ytterst olika med skilda ideologiska och politiska utgångspunkter, och att förslag till förändringar därför kan bli synnerligen dramatiska.

En styrka i antologin är bredden på skolformer som berörs i de olika texterna. Det är särskilt givande att läsa om undervisning av barn med särskilda svårigheter och handikapp. Det framstår tydligt vilken enorm utveckling av såväl kunskap som praktik som har skett i pedagogiskt och socialt avseende inom särskolans fält sedan omsorgslagen 1967 fastställde att även alla barn med psykiska funktionsvariationer skulle omfattas av skolplikten. Att även en berättelse om Stig Ove Gustafssons insatser för den alpina skidåkningen i Tärnaby finns med visar på en förtjänstfullt bred definition på "skolexempel". Detta speglar också den definition av *pedagogik* som citeras av Stig Anderback från Umeå universitet 2017. I definitionen anges att pedagogik är "kunskap om de processer genom vilka människan formas och förändras i olika sociala, kulturella och historiska sammanhang" (s. 71). Som dessa ord visar står pedagogik inte bara för kunskapen om skola och utbildning, utan också för lärande, fostran och påverkansprocesser i en vidare mening.

En annan styrka med antologin är, som jag redan har varit inne på, det lokala anslaget med berättelser från olika delar av Västerbotten. De lokala skeendena kopplas ofta till centrala förändringar inom skola och utbildningspolitik på nationell nivå. I och med detta framkommer det i antologin hur skolhistoria på lokal respektive nationell nivå speglar och ömsesidigt påverkar varandra.

Det är lite synd, om än fullt förståeligt, att antologins bidrag främst rör den senare delen av skolhistorien. Jag hade hoppats på lite mer av den äldre historien, det vill säga berättelser från 175-åringens barn- och ungdomstid i Västerbotten. Där kan man verkligen tänka sig att de lokala förhållandena hade en stor inverkan på vad som var möjligt och vad som i verkligheten blev av idén och lagen om allmän, kommunal skola för alla barn. Detta ska självfallet inte betraktas som en tung invändning. Kanske snarare ett uppslag till en kommande jubileumsskrift. Eller varför inte en forskningsuppgift?

Anna Larsson

Verksamhetsberättelse för år 2018

Styrelsen för Johan Nordlander-sällskapet får härmed avge följande berättelse över sällskapets verksamhet under 2018.

Styrelseledamöter samt övriga funktionärer har under året varit följande:

Ordförande	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande	Cuno Bernhardsson
Skattmästare	Carina Strömberg
Sekreterare	Anders Persson
Vice sekreterare	Lars-Gunnar Olsson
Redaktör	Susanne Haugen
Klubbmästare	Maud Widing
Vice klubbmästare	Anna Swärd-Bergström
Övriga ledamöter	Robert Eckeryd och Anders Haglund
Adjungerade ledamöter	Daniel Andersson och Stina Karlgren
Revisorer	Monika Nygren-Sténs och Clas Fries
Revisorssuppleant	Bo Nilsson
Valberedning	Maria Lindgren, Susanne Odell och Ola Wennstedt (sammankallande)

Under året har styrelsen hållit fem protokollförda sammanträden: 5 mars, 28 maj (styrelsens konstituerande möte), 28 maj, 24 september samt 3 december.

Årsmötet hölls torsdagen den 19 april i Forskningsarkivets lokaler, Umeå universitetsbibliotek, där ordförande Lars-Erik Edlund öppnade mötet och hälsade alla välkomna. Efter årsmötesförhandlingarna meddelade ordförande namnen på mottagarna av 2018 års pris för "framstående norrländsk kulturforskning", Samantha Ohlanders och Sara Parkman som, enligt prismotiveringen, tilldelas kulturpriset "för sina innovativa insatser inom samtida svensk folkmusik". I sina teaterföreställningar, konserter och skivinspelningar har de "hittat nya vägar för sin musik och även fört in musiken i nya rum. De känner väl den musikaliska traditionen, men med sitt musikutövande både ifrågasätter och bygger de på ett intressant sätt vidare på föregångarna." Sara Parkman och Samantha Ohlanders hade tyvärr inte möjlighet att komma till årsmötet, men framförde sitt tack för utmärkelsen genom en underhållande videohälsning. Richard Kowalik, Stockholms universitet, som 2017 tilldelades ett stipendium från Tuuli Forsgrens minnesfond, höll ett tankeväckande föredrag över ämnet "Sydsamiska – ett språk i världen, ett urfolksspråk i Sverige" med efterföljande frågestund. Årsmötet avslutades med sedvanligt samkväm i Universitetsbibliotekets personalmatsal.

Höstmötet hölls onsdagen den 24 oktober i Forskningsarkivets lokaler, Umeå universitetsbibliotek. Robert Eckeryd, Umeå universitet, höll ett uppskattat föredrag över ämnet "Faderskapsrättegångar vid häradstinget och hur man hittar fäder till utomäktenskapliga barn". Föredraget anknöt till avhandlingen *Acceptans eller utstötning? Ogifta mödrar i Ångermanland 1860–1940* och följdes av en frågestund. Höstmötet avslutades med sedvanligt samkväm i Universitetsbibliotekets personalmatsal.

Under året har två innehållsdiga och läsvärda dubbelnummer av sällskapets tidskrift *Oknytt* utkommit.

Försäljningen av Johan Nordlander-sällskapets böcker och skrifter uppgick under året till sammanlagt 16 779 kr. Elite Hotel köpte in boken *Umeå 1314–2014* till sina hotellrum för 15 470 kr. Bland övriga böcker märks *Hästslaktare och korgmakare* som under året sålt slut.

Karoliina Luohema, Lunds universitet, har under året tilldelats ett stipendium från Tuuli Forsgrens Minnesfond för masteruppsatsen *From Unisemiotic to Polysemiotic Narratives. Translating across semiotic systems* med följande motivering: "Priset tilldelas Karoliina Luohema för hennes viktiga och originella studier av finska berättelser ur ett kognitivt semiotiskt perspektiv".

Johan Nordlander-sällskapets sammanlagda medlemsantal uppgick vid årets slut till 424, en minskning med 9 medlemmar från föregående år. Personer som lämnat sällskapet uppgår till 14, och 5 nya medlemmar har tillkommit. Förutom till de betalande medlemmarna skickas *Oknytt* även ut som gåva till 15 institutioner.

Årsavgiften på 200 kronor har behållits oförändrad.

Lars-Erik Edlund
Cuno Bernhardsson
Robert Eckeryd
Anders Haglund
Susanne Haugen

Lars-Gunnar Olsson
Anders Persson
Carina Strömberg
Anna Swärd-Bergström
Maud Widing

Kallelse till årsmöte 2019

Medlemmarna i Johan Nordlander-sällskapet kallas härmed till årsmöte **lördagen den 13 april kl. 14.00 i Rådhusalen, Piteå museum.**

1. Mötets öppnande
2. Val av justerare
3. Godkännande av föredragningslistan
4. Meddelanden
5. Årsmötets behöriga utlysande
6. Val av mötesordförande
7. Val av mötessekreterare
8. Styrelsens verksamhetsberättelse
9. Revisorernas årsberättelse
10. Ansvarsfrihet för styrelsen
11. Val av styrelse
12. Val av revisorer
13. Val av valberedning
14. Val av firmatecknare
15. Årsavgiften
16. Eventuella motioner
17. Eventuella övriga ärenden
18. Mötets avslutande

Efter årsmötetsförhandlingarna kommer årets kulturpristagare Åke Berggren att tala över ämnet "Peter Djäken träder fram ur medeltidens dunkel – hur man erövrar sin historia".

Johan Nordlander-sällskapet anordnar bussresa till Piteå med avresa kl. 08.00 från Universum, Umeå universitet. Under resan berättar Lars-Erik Edlund om några ortnamn. För att ta del av programmet i sin helhet, gå in på Johan Nordlander-sällskapets hemsida: johannordlandersallskapet.se

Resan inkl. lunch kostar 200 kronor för medlem i Johan Nordlander-sällskapet och 300 kronor för icke medlem. Betalas till sällskapets plusgiro 439 25 05-6.

Anmälan görs senast **onsdagen den 10 april** till Carina Strömberg, tfn 070-648 25 17 eller via e-post: carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medarbetare

Peter Berglund, f. 1960 i Umeå. Fil.dr i litteraturvetenskap vid Umeå universitet 2005. Sedan 2014 bosatt i Tallinn.

Anna Larsson, f. 1967, uppvuxen i Piteå. Professor i idéhistoria med utbildningsvetenskaplig inriktning vid Umeå universitet.

Christer Nordlund, f. 1970 i Örnsköldsvik. Fil.dr i idéhistoria vid Umeå universitet 2001, professor i idéhistoria med inriktning mot miljö- och vetenskapshistoria sedan 2010.

Siv Rehn, f. 1947 i Robertsfors. Fil.dr i lärande vid Centrum för forskning i lärande, Luleå tekniska universitet 1999 på en avhandling om soldatutbildning.

Sverker Sörlin, f. 1956 i Åsele. Fil.dr i idéhistoria vid Umeå universitet 1988, professor i miljöhistoria 1993, verksam vid Avd. för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, KTH, sedan 2002.